

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI

TOIMKOND:

J. Aavik, A. R. Cederberg, M. J. Eisen,
A. Jürgenstein, J. Kõpp, O. Loorits, J. Luiga,
J. Mark, J. Mägiste, A. Saareste

SISU:

- H. Sakaria: Kreutzwald ja Jean Paul.
A. Laheste: Ungari. (Järgneb.)
M. J. Eisen: Kukk kirikutorni otsas.
H. Prants: Meeleoludest ja tunnetest esimese laulupeo ajast.
Hans Martin: Katkendid vanast Riidajast.
A. Raag, M. J. Eisen: Kirjanduslik ülevaade.
O. Liiv, J. Ressaar: Killud ja dokumendid.
Lisaks: Koidula kirjad omakseile, 4. poogen, ja Eesti raamatute
üldnimestik 1924. a. alates.

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

A. Eesti autorid.

- Kristian Jaak Peterson: **Laulud, päevaraamat ja kirjad.** 194 lhk. Hind 150 m., kalingorkõites 330 mk.
- Suve Jaan: **Luige Laos.** III trükk. 68 lhk. Hind 40 m., kalingorkõites 220 m.
- J. V. Jannsen: **Kolm juttu** (Maatargad, Uus variser, Voldemar ja Jüri). 82 lhk. Hind 50 m., kalingorkõites 230 m.
- Fr. R. Kreutzwald: **Paar sammukest rändamise teed.** III trükk. 52 lhk. Hind 35 m., kalingorkõites 195 m.
- " " **Reinuvader-rebane.** VI trükk. 9 pildiga. 128 lhk. Hind 85 m., kalingorkõites 245 m.
- " " **Kilplased.** IV trükk. 128 lhk. Hind 90 m., kalingorkõites 250 m.
- " " **Viru lauliku laulud.** Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. 152 lhk. Hind 200 m., kalingorkõites 360 m.
- Lydia Koidula: **Ojamõlder ja tema minija.** III trükk. 64 lhk. Hind 40 m., kalingorkõites 200 m.
- " " **Kaks juttu** (Ainuke, Enne ukse lukutamist). II tr. 112 lhk. Hind 85 m., kalingorkõites 245 m.
- " " **Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola.** III tr. 64 lhk. Hind 50 m., kalingorkõites 210 m.
- " " **Kogutud luuletused.** Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. 226 lhk. Hind 275 m., kalingorkõites 435 m.
- Jakob Pärn: **Oma tuba, oma luba.** III trükk. 64 lhk. Hind 50 m., kalingorkõites 210 m.
- " " **Must kuub.** III trükk. 160 lhk. Hind 120 m., kalingorkõites 280 m.
- Joh. Kunder: **Kroonu onu.** Nali kahes vaatuses. III trükk. 56 lhk. Hind 40 m., kalingorkõites 200 m.
- " " **Eesti muinasjutud.** II trükk. 144 lhk. Hind 120 m., kalingorkõites 280 m.
- A. Reinwald: **Valik luuletusi.** Autori pildiga. 114 lhk. Hind 100 m., kalingorkõites 260 m.
- Jaan Bergmann: **Laulud.** II trükk. 434 lhk. Hind 300 m., kalingorkõites 460 m.
- J. Järv: **Karolus.** II trükk. 112 lhk. Hind 75 m., kalingorkõites 235 m.
- Elisabet Aspe: **Ennosaares Ain.** III trükk. 146 lhk. Hind 100 m., kalingorkõites 260 m.
- " " **Kasuõde.** III trükk. 72 lhk. Hind 60 m., kalingorkõit. 220 m.
- Anna Haava: **Luuletuskogu** (Luuletused I, II ja III, Lained, Ristlained, Põhjamaa lapsed, Meie-päevist). Illustreeritud. 418 lhk. Hind 400 m., kalingorkõites 560 m.
- " " **Luuletused I.** IV trükk. 64 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
- " " **Meie-päevist.** 60 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
- K. E. Sööt: **Aastate kajastus.** Luuletused 1883—1924. V. Ridala eessõna ja autori pildiga. 238 lhk. Hind 350 m., kalingorkõites 510 m.

B. Maailma-kirjastik.

- Dante Alighieri: **Uus elu** (Vita Nova). Tõlkinud J. Semper. 9 pildiga. 100 lhk. Hind 125 m., kalingorkõites 285 m.
- Molière: **Ihnus.** Tõlkinud R. Kask. 154 lhk. Hind 120 m., kalingorkõites 310 m.
- Chateaubriand: **Atala.** Tõlkinud K. Martinson. 16 pildiga. 90 lhk. Hind 60 m., kalingorkõites 220 m.
- V. Hugo: **Hernani.** Tõlkinud J. Semper. 128 lhk. Hind 140 m., kalingorkõites 300 m.
- " " **Jumalaema kirik Pariisis.** Tõlkinud J. Semper. 36 pildiga. 580 lhk. Hind 450 m., kalingorkõites 610 m.
- G. Flaubert: **Kolm lugu** (Herodias, Legend Püha Julianus Võõrustajast, Lihtne süda). Tõlkinud A. Saareste. 104 lhk. Hind 75 m., ilukõites 225 m., kalingorkõites 255 m.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1926

XX AASTAKÄIK

№ 7

Kreutzwald ja Jean Paul.¹⁾

1918. a. suvel sattus mulle käte vahele Eesti Kirjanduse Seltsi poolt hiljuti uues trükis väljaantud „Paar sammukest rändamise teed“. Seni mul tundmata olnud teost lehitsedes peatusin tahtmata meeolurikka alguse juures, millest jäi piltlik sõnake „merivaikne“ meelde edasi helisema.

Järgmise aasta alul, sõjaväerinnal viibides, leidsin kuskilt Lõuna-Eesti talust Saksa sõduri poolt mahajäetud raamatukese, mille kaanel Jean Pauli²⁾ nime silmitsesin. Valvest vabal hetkel raamatut — „Koolmeistriekese Marie Wuzi elulugu“ — kätte võttes leidsin selle alult lause, milles sõna „meerstill“ (merivaikne) silmapilkselt esile kangastas tolle Tartus nähtud raamatukese. Tekkis oletus, pärast aga soov mõlemaid teoseid võrrelda, mida aga tolle aegsete olude pärast teostada ei saanud. Pärastpoole ununes asi.

Jean Pauli 100. surmapäev tuletas meelde tookordse tähelepaneku. Võtsin selle siis juurdluse alla. Tagajärg oli lühidalt see: „Paar sammukest“ sisaldab: 1) kohti, mis otsekohe Jean Pauli „Wuz'ist“ võetud, ja 2) muid elemente, mis Jean Pauli selle teose mõju selgeid jälgi avaldavad,

1) Akadeemilise Kirjandusühingu koosolekul 1924. a. kevadel esitas mag. Aug. Anni pikema ülevaate samast teemast ühes üksikasjalise tekstikriitikaga. Tol korral refereerisid seda ajalehed ja töö ise ilmub lähemal ajal täielikult Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetustes. Kuigi siis alljärgnev kirjutis iseenesest midagi päris uutist ei sisalda, toome ta siin ometi, et ka oma lugejaid tutvustada selle huvitava Kreutzwaldi töö omapärase saamislooga. Toimetus.

2) Jean Paul Friedrich Richter (kirjanikunimega Jean Paul), sakslaste omapärasem kirjanik, suure hulga teoste autor, omal ajal taevani ülistatud, pärast aga hoopis unustatud, on tähelepanemisväärne oma vaimusünnitiste „julge luulelennu, vaimuka mõtlikkuse, sügava, toredast huumorist saadetava tundelisuse“ pärast. — Sündis 21. III 1762. a., suri 14. XI. 1825. a.

tema mõttekäikude ja -kujude parafraasidena esinevad.

Võrdlemisel tarvitsin: ühelt poolt — „Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wuz in Auenthal“, G. Reimeri juures 1840. a. ilmunud Jean Paul'i teoste täieliku kogu II köitest (lk. 238—296), mille kohti märgin šifriga „Leb.“ ühes vastava lehekülje-numbriga; teiselt poolt — „Paar sammukest rändamise teed“, E. K. Seltsi väljaantud 3. trükis 1922. a., Fr. Tuglase toimetatud, millest kohti märgin tähtedega „P. s.“ ühes leheküljenumbri-ga.

Paraku ei ole võimalik kindlaks teha, missuguses trükis oli saksa algteos Kreuzwaldil tarvitada. Võib-olla mitte 1840. a. (ega hilisem 1847. aastast). Kuna selle küsimuse selgitada võiks alles edaspidi ettevõetav tekstikriitika¹⁾, leidsin end õigustatud olevat piirduda nimetatud väljaandega, mis täielikum ja usaldusväärsem.

Kahjuks ei saanud ma aga eesti teose teksti esimeses, algtrükis tarvitada. Võrdlus tuli ette võtta 3. trüki najal, mis keeleliselt küll silutud, kuid milles redigeerija, Fr. Tuglas, on tänuväärsest märkinud kõik olulised kõrvalekaldumused algtekstist. —

Mõlemaid teoseid enne kõike tervikutena võttes leiame neis pea kaks ühist joont.

Mõlemad esinevad esiteks mälestuslehtede kujul, luuleliste elupiltidena, maalitud kohati uduselt õrnades toonides, paiguti eredalt teravate värvidega. Huvitav on, et mõlemas teoses leidub sentimentaalselt ilutsevate kohtade kõrval õige ebakohaseid, kuivtargutavaid, polemiseerivaidki ridu.

Kuid seal — olgu tähendatud — jääb Jean Paulil siiski kunstilifantastiline, loov element alati ülekaalule, kuna Kreuzwaldil ratsionalistlik, moraliseeriv joon end tublisti tunda annab.

Ja iseloomulik on veel vahe mõlema kirjaniku stiilides. Jean Pauli vaimukad võrdlused voolavad peatumata voo-gudes, üllatust taotlevad sõnadejoad tormavad üle etteseatud jutukäigu tammidest, ja kõrgelt kukkudes, tagasi põrgates külvavad nad lugejaid üle säravate kõnepärlikestega, peene sõnatolmuga, pimestades, kaasa kiskudes, uskuma sundides. Lüüritsedes upub Jean Paul oma tundmustesse või vassib

1) Selle kergendab ehk siis teatud määral see asjaolu, et „P. s.“ lk. 12 (6. r. alt) leidub sõna „rõõmude“ paralleelkujuna ülalmainitud saksa väljaannetes loetavale „Freunde“ (mitte — trükivealine? — „Freude“).

end tihedaisse sõnakujudesse, eksides oma enese mõtete ja sõnade padrikus. — Kreutzwaldi keel on sellevastu lihtne. Iga sõna on selles kainelt kaalutud, täpsalt mõõdetud. Esiletungivaid heledaid toone summutatakse, tumestatakse või kaetakse liiga ette kippuvaid värve üldises jutukangas.

Mõlemaid teoseid on teiseks põhjustanud kirjanikele lähedal seisnud isikute surm: Jean Paul lõi oma „Wuzi“ kaht äsja surnud sõpra, v. Oerthel'it ja Hermann'it taga leinates (1790. a., kümne päeva jooksul, oma kooliõpetaja-ameti kõrval¹⁾), Kreutzwald kirjutas „Paar sammukest“ oma tütre surma värskel mõju all: tütar Maria Ottilie suri 1851. a., „Paar sammukest“ tärkas vist samal aastal²⁾.

Need oleksid kaks silmapaistvamat kokkupuutepunkti mõlema teose vahel. Juba mainitud lahkumine keelestiilis seltsib aga sisuline lahkumine — süžees. Jean Pauli üpris kentsakas, isegi ekstravagantne koolmeister Wuz (katolikumaigulise nimega Maria) tundub kõigi oma armastusväärsete iseloomujoontega, — nagu ütlemata suur rahulolu kõige maailmaga, uskumatu võime kõike roosilises valguses näha, — siiski imeliku, väljamõeldud olevusena, ja ongi säärane. Kreutzwaldi jututegelased aga esinevad armsate elavate inimestena. Kirjeldatakse peenis, tagasihoidlikes värves tõesti elanud tüdrukukese lühidat elu, ilma banaalsusse langemata, läbi teatud õrna poeetilise loori.

Teose ainst on tingitud ka eespoolmainitud Jean Paulilt võetud laenude välimuse muutumine „Paaris sammukestes“. Ühed laenud on, nagu öeldud, kas pärised või peaaegu sõnasõnalised tõlked, teised — Jean Paulilt saadud teemade parafrasid.

Kui nüüd kõik kindlakstehtavad laenud liigitada, leiame —

Esimesse liiki kuuluvad:

Lk. 3: „Kuis oli — sa pehmesti“ (Leb. 238). — Lk. 8—9: „Nõnda laskis tema jõulukuul — läbi mängida“ ning „Senikui tuisk õues — ei jõudnud väike rammu“ (Leb. 240—1). — Lk. 9—10: „Tema saaks kui mina — tule valgel toas istus“ (Leb. 241). — Lk. 12: „Päevitav unenägu — meresse voolasid“ (Leb. 261). — Lk. 26. „miski ei või kenam — kadus kui inimene“ (Leb. 284—5). — Lk. 27—8: „Suriija — tema ei saa — ja magamist pikal ööl“

1) Trükkis ilmus teos „Die unsichtbare Loge“ Iisana 1792. a.

2) „P. s.“ XI ja XIII.

(Leb. 285—7). — Lk. 28: „Ja nõnda, kes — üks mõte meie peale“ (Leb. 296). — Lk. 29: „Olgu siis — ial lõppema“ (Leb. 295—6) ning „(Seeläbi) elab sügaval — sõbraks otsani“ (Leb. 296).

Teise liiki kuuluvad:

Lk. 3—4: „Aga nüüd — Juba kaua enne Rootsi aega [incl.]“ (Leb. 238). — Lk. 7—8: „Juba lapsepõlves — kuidas ta lapsepõlves olnud“ (Leb. 239). — Lk. 10: „Aga mina viidaksin — paigast minna“ (Leb. 241—2). — Lk. 11: Suntsi Rein (= Maria Wuz) kohtab Kubja Liisut (= Justine) esimest korda vastlaõhtul (— Fastnachtmorgen!) (Leb. 250—1). — Lk. 12: „Ühtainust pilvekest näha — natuke puhkama“ (Leb. 261) ja „Sest elu ja rõõmu — välja imeda“ (Leb. 272) ning „kus kastepisarad — laulu- raamat põues, kirikuteel“ (Leb. 273). — Lk. 14—5: „Ma sooviksin — tõsimeeliseks teha“ (Leb. 242). — Lk. 25—6: „Rahu ja vaikus — pisukesse raamatusse“ (Leb. 278 ja 284). — Lk. 26—7: „Mulle tuli meele — ärkamine meid ootab“ (Leb. 285).

Kõik siin mainimata kohad (ka kõik 3. trüki eessõnas avaldatud väljajätted) on arvatavasti Kreutzwaldilt eneselt.

Olgu tähendatud, et kõik laenud on muidugi stiliseeritud ja eestipärastatud. Nii on Jean Paulil esinev elav isik „Christian¹⁾“ „Paari sammukese“ sissejuhatavas osas ning lõppsõnas muudetud retooriliseks figuuriks „armsaks Mardiks“.

Hinnates ning kokku võttes peab tunnistama, et kaaluv osa Kreutzwaldi teosest on tema oma kunsti vili ja et Jean Paulilt võetud laenud ei täida kuigi tähtsat, siiski enam kõrvalist, nii-öelda raami aset. Ent seegi raam tuli Kreutzwaldil suure maitsega, takti ning oskusega kohastada sissemahutatavale pildile, „mälestuselehele“ kallist tütrekesest.

Mõnigi pala Jean Paulilt on Kreutzwaldi läbipaistval käsitlusel muutunud — kaunimaks, nauditavamaks. Vörrel-dagu kunstikas koht „Wuzi“ sissejuhatuses: „Sinu elu-järgud [!] olid nagu kõikumised ja sinu suremine nagu liilia varisemine, mille lehed puistuvad alles veel seisvatele lilledele“²⁾ paralleeliga „Paaris sammukeses“ (lk. 3): „Sinu

1) Mille taga autor oma südamesõpra Christian Otto't arvas (vrdl. toim. märk. Leb. 296).

2) „Deine Epochen [sic!] waren die Schwankungen und Dein Sterben war das Umlegen einer Lilie, deren Blätter auf stehende Blumen flattern“ (Leb. 238).

aastakesed [!] olid kui kõikumised tuule õhus ja sinu suremine ühe õispuu mahavarisevate õilmete sarnane, mis kui valged lumekübemed õitsvate õdede rüppe langevad.“

Muidugi on ka kohti, mis Kreutzwaldil muutunud nõrgemaks, magedaks, proosalikuks. Põhjuseks võisid olla: karpimised kõlblise sündsuse tundest tingitud kaalutlustel¹⁾, tõlke ebatäpsus — tingitud kirjakeele vaesusest, puudustest²⁾. Enam jagu kohti on lihtsustatud, arvesse võttes lugejaskonna kitsast vaimlist silmapiiri³⁾).

Tagasi vaadates peame tunnistama, et „Paar sammukest“ jääb ka edaspidi huvitavamaks raamatuks, „mis kunagi Eesti luulekehvas proosas on kirjutatud“, sest selles on leidnud „Kreutzwaldi sügav hingeelu ja ideaalne isik enesele kohase ja täielise väljendusmoodu“⁴⁾.

Ei saa aga ka plagiaadist juttu olla. Küll teame, et mitmedki väljapaistvad kirjanikud, nagu Gogol, Stendhal, An. France, Arno Holz j. t., oma töis ka võõrast vaimuvilja on tarvitanud ning seda oma nime all avaldanud. Kreutzwald ei vaja käesoleval juhul sääraste advokaatide abi. Ta väike teos ilmus ju anonüümselt. Ka ei kihutanud autorit selle kirjutamisele iha odavate loorberite järele või kasusaamis-püüd, ei — vaid, nagu Fr. Tuglase tõenäoline oletus õigustab meid väitma, isikliku elamuse väljendust ning tahtmine äratada „raisku läinud maitsusega“ lugejais igatsust puhtama, ideelisema kirjanduse järele.

Ent olles küll „literaat“ — kirjamees, kutse poolest arst, mitte päriskirjanik, vaid asjaarmastaja, toimis ta ehk targalt, et pakitseva tundeilma kallid kujud ettevaatlikult valas tunnustatud kunstisepa valmistatud vormidesse. Jean Paulile sellest kahju ei sünninud, Kreutzwaldi kirjanduslik prestiiž ei lange meie silmis põrmugi, eesti rahva kirjandus aga on „Paari sammukese“ läbi tunduvalt rikastunud. See teos on kahtlemata kaasa aidanud ja aitamas tema jõudsamale arenemisele üldnimlikkude, kestvate kirjanduslikkude väärtuste loomise suunas.

Tallinnas, 7. veebruaril 1926. a.

H. Sakaria.

1) Lk. 8 näit. poisikese jutlustamise tembud (Leb. 239).

2) Lk. 26. „taskukella tiksumist, mis tema lühikest eluotsa mõõtis“ — sõnale „mõõtis“ vastab algtekstis mittetõlgitav sõnakuju „wegmass“ [weg-, fortmessen!]. Kuid kes võiks meieaegseski keeles niisuguseid jean-paulilikke vorme võrdselt mõjukalt edasi anda? On ju Jean Pauli teoste tõlkimine teiste, vanemategi kultuurkeelte esindajaile sagedasti äle jõu käinud.

3) Lk. 14—15 allegooria sipelgast — inimesest (vrdl. aga Leb. 242).

4) V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu (Tartu, 1922), lk. 46.

Ungari.

Lühike ajalooline ülevaade.

Enne kui alustada lühikest reisu ümber Ungari, peatur tema ajaloo ja rahva juures. Maa-alal, mis piiratud põhjast kuni kaguni Karpaatide mäeahelikkudega, mille piiri lõunas moodustavad Saava ja Doonau, on Rooma kolonisaatsioon kahes punktis oma juuri ajanud, ja nimelt siis, kui ta asutas läänes Pannooniaks, idas Daatsiaks nimetatud koloniid. Kuid kumbagi asundust ei võinud Rooma endale hoida, sest ta piirid ei olnud tasandiku loomulikule kaitsevallile — Karpaatidele lähinenud. Vaatamata selle peale, et Pannoonias edenes elav koloniaalelu, heade teedega, suuremate linnadega, milledest Aquincum, mis asus Doonau põlvel, suurlinna asupaigaks kohaseim paik (muu seas praegu asubki praegune Budapest sellel kohal), kõige suurem oli, ei võinud Rooma oma võimu siin alal hoida sel põhjusel, et Karpaadid ei kuulunud temale.

Rooma tsivilisatsiooni varemeil vaheldusid rahvaste rändamise ajal mitmed rahvad, ilma et ükski neist alaliseks peremeheks oleks jäänud. Ainult ungarlased ehk madjarid, kes oma endisest asupaigast Volga äärest IX aastasajal siia asusid, võitsid kogu maa-ala endi alla ja ajasid nii kindlaid juuri, et aastal 1896 võisid oma 1000-aastast riigi rajamise päeva pühitseda. Noorel Ungari riigil seisid kaks teed ees, millede kaudu ta Euroopa kultuurile ligipääsu pidi otsima: kagus tol ajal oma suurimas hiilguses Büzantion, kes sõjaka ungari rahvaga liitu astus, ja läänes ladina-saksa kristlik kultuur. Kuningas Stefan, esimene ungari kuningas Árpádide soost (997—1038), kiriku poolt pärastpoole Pühaks nimetatud, otsustas aga lääne kristliku kultuuriga ühineda, pööras oma rahva ordu vaimulikkude abil, keda ta selleks läänest siia kutsus, ristiusku, asutas piiskopkondi, kirikuid, kloostreid, koole jne. Samasugust kultuuritööd tegid ta järeltulijad. Viimastele tuli aga juba uus ülesanne juurde: nad pidid läänit ida pealetungimise vastu kaitsma, kaitsevalliks saades rahvaste vastu, kes idast läände püüdsid. Esimesed sissetungijad olid Kumaani rahvas XI aastasaja lõpul. Aastal 1241 sai tol ajal juba õitsele lõõnud ungari kultuur mongolite sissetungimise läbi iseäranis laastata, kuid nende suurte kaotuste tõttu, mida kandis Ungari, pandi mongolite sissetungimine läände seisma. Väliselt raskel ajal olid ka sisemised asjad riigis rasked, mida aga aastal 1222 väljaantud „Kuldne Bulla“

(kuldne käskkiri) lihtsustas; see käskkiri reguleeris kuninga võimu rahva suhtes, samuti nagu mõni aasta enne seda ilmunud Magna Charta Libertatum Inglismaal. Kuldne Bulla on Ungari konstitutsiooni aluseks.

Árpádide soo väljasuremise järel astusid troonile kuningad Anjou suguvõsast, kes olid Itaalia algupära. Anjoudega algab uus suurejooneline kultuuriline arenemine. Nimetatud suguvõsa kuningaist on Ludvig Suur iseäranis rikkalikult Ungari maa-ala suurendanud. Tema valisid poolakad endale kuningaks. Ta järeltulija, kuningas Sigismund, sai Saksa-Rooma keisriks. Veel jõudsamini edenes maa tulunduslikult ja kultuuriliselt aga ungari Hunyadi perekonnast pärit oleva kuninga Matthias Corvinus'e valitsemise ajal XV aastasajal. Ta oli renessansiaja suurimaid valitsejaid. Tema raamatukogust on n. n. korviinid üle ilma tuntud kultuurimälestised XV aastasajast; kuningas Matthias oli igal alal suur diplomaat, valitseja ja sõjamees. Läänes võitis ta maad juurde, ka idas tuli tal sõidida voolu vastu, mis püüdis tungida läände, ja nimelt sõjakate türklaste vastu, kes Aasiast tulles XIV aastasajal Balkani üle ujutasid ja ka Ungari vastu maade võitmise mõttega sõdima hakkasid. Need türklaste pealetungimised löödi esiti Johannes Hunyadi, pärast aga tema poja kuningas Matthiase poolt võidurikkalt tagasi. Matthiase surma järel tõusid Ungaris sisemised tülid, mille tõttu riigi vastupaneku-jõud aga niipalju nõrgenes, et aastal 1526 türklased Mohácsi juures ungarlasi võitsid. Veel suuremaks tegi katastroofi asjaolu, et ka noor kuningas, Ludvig II, oma elu võitluses kaotas. Selle kaotuse tõttu langes maa kahte ossa: ühed valisid kuningaks keiser Karl V noorema venna Ferdinand Habsburgi, teised aga Johann Szapolyay. Sel ajal, kui riik sisemiste tülide all nõrgenes, võisid türklased ungarlasi ikka enam ja enam võita, ja aastal 1541 langes isegi Ungari pealinn türklaste kätte ja pea järgnes Ungari esimene jagamine: lõunapoolne osa, terve tasandik Doonau ja Tissa vahel, sattus türklaste kätte. Põhjas ja läänes asus Ungarimaa, mis oli truu kuningale Habsburgi suguvõsast, idas aga tekkis iseseisev Ungari vürstiriik, Erdély (Transsilvaania), maa kõrgemaist kihtidest valitud vürstidega eesotsas. Kõige raskem ike tuli kanda rahval, kes asus türklaste poolt orjastatud maa-alal, kus ungarlus pea-aegu täitsa hävis, endised hästi haritud põllud harimatuks ning metsikuks muutusid. Kuningriik kannatas väga. Võõrad, tasu eest teenima võetud sõdurid, kellele kaunis korratult palka maksti, said iseäranis kuulsaks selle läbi,

et nad ühe kindluse teise järele vaenlasele jätsid. Kõige selle tõttu pidi kuningas Ferdinand türklaste võitused tunnustama. Transsilvaania päästis türklaste käest kuulus kardinaal-riigimees Georg Martinuzzi. Ferdinandi lähemad aga ei saanud aru Martinuzzi politikast ja lasksid ta surmata, mille tõttu aga Transsilvaania Ferdinandile kaotsi läks. Ta tõusis, tunnustades türklaste ülemvalitsust, iseiseisvaks vürstiriigiks, ja tema vürstide püüd oli sõja või rahu teel Ungari rahvuslik taasühendamine. See politika viis tema vürstiriigi niisugusesse seisukorda, et ta 1¹/₂ aastada oli õitsvaim maosa.

Kurb oli aga Türgi ikke all olev maa. Igal pool, kuhu türklased ilmusid, heitsid nad rahva enda võimu alla. Kes seda sündida ei lasknud, heideti vang. Tuhanded orjastatud ungarlased saadeti idasse orjadeks, nii et orjakaupluseks ja galeeridele kõige suurem inimmaterjal Ungarist toodi. Et säärasest saatusest pääseda, alistus suurem osa vastupanekuta türklastele ja sai Türgi suurmaapidajate orjadeks. Osa kuningriigist heitis end ühtlasi ka türklaste ülemvalitsuse alla, et ainult rüüstamisest pääseda, ja maksis kahele poole maksusid: kuningale ja Türgi suurmaapidajaile. Türklased pidasid maad aga niipalju, kui see neile raha sisse tõi; see oli täieline röövtulundus. Tihti juhtus, kus terve mõisa teenijaskond, et pääseda mõisahärrale makstavaist suurtest maksudest, tervelt Türgi kroonumõisaisse üle jooksis või allaheitmata maa-alale katsumus pääseda. Lõunapoolne osa tasandikust oli täitsa elaniketa. Siin-seal rüüstatud maal asusid mõned Serbia pagulased. Selle asjaolu tõttu tekkisid tasandikul suuremad talupoegade linnad, sest linnadesse põgenenud talupojad jätkasid ka linnaelanikena oma põllumajandust. Kaubandus, mis oli kaunis edenenud, jäi täitsa soiku. Seal, kus türklaste tõttu ka põllupidamine võimatuks muutus, pidas rahvas kariloomi.

Kuningale truuks jäänud Ungaris (läänes ja põhjas) olid mässud ja suuremad riid alaliseks nähtuseks. See osa maast on suurte ohvritega ja raskustega lään, iseäranis Viini, pealetungivate türklaste eest kaitsnud. Siinjuures olid kuninga käsutuses, kes samuti ka Saksa-Rooma keiser oli, ka võõrad palgatud sõdurid, aga selle peale vaatamata nägid need sõdurid Ungaris vaba maa-ala, kus vastavalt oma soovidele võis teotseada. Transsilvaania sõdis ühelt poolt türklastega, teiselt poolt aga ka Habsburgi võsust kuninga väeosadega, nii et suurim osa tükelatud Ungarist XVI ja XVII aastasajal raskemate Ungari

rahva võitlustega ja suurte ohvritega möödus. Maa nõrgenes alata, aga selle peale vaatamata andis ta tervele Euroopale palju eeskuju oma sõjakate, vahvate juhtide isikus.

Habsburgide ülemvalitsuse all olevast maast võis Ungari nii palju ja neis piires enda omaks lugeda, kui palju ta seda oskas türklastele sõjariistadega selgeks teha. Ungarlased valasid alaliste võitluste tagajärjel väga palju verd. Valitsejakoda, kelle liikmed samal ajal ka Saksa-Rooma keisrikrooni kandsid, aitasid maad tema vastupanekus vaenlastele — võõraste, peasjalikult Saksa palgaliste sõduritega, ent iialgi ei võinud nad niipalju jõudusid välja panna, et nad oleksid suutnud türklasi lõplikult minema kihutada. Saksa sõdurid tegid rahvale sama hävitustööd ning kahju nagu okupeeritud maa-alal türklased. Türklased ei olnud siiski nii kurjad. Habsburgi valitsus oli palju halvem. Aga sinnamaani ei tohtinud keegi seda avaldada. Hävitustöö tõttu lagunes täiesti tulunduslik ja kultuuriline elu ning jäi soiku, ja piirdus ainult Transsilvaania ning veel mõne teise kaubanduse- ja mäetööstuseliiniga Põhja-Ungaris. Kõige kurvem pilt oli türklaste poolt okupeeritud maal, kus läänekultuurile võõras, tulunduslikule edule täitsa kõlbmata võim Ungari rahva hoolet ning virkust juba algidudes takistas, võim, mis alati valmis oli aina hävitama ja rahvast häbistama. Sellel kurval ajal on siiski mõni heledam moment, mis üles puhub hinges hõõguva lõkke ja selle loitma paneb. Esimesena võiks nimetada Ungari kangelasmeelt ning vaprust. Nikolai Jurishich surus türklased, nende pealetungil Viini 1552. a., Köszege'i juures tagasi, samuti krahv Nikolai Zrinyi 1566. aastal Szigetvár'i juures. Zrinyi sai kangelassurma Szigetvár'i juures, vapralt võideldes türklaste vastu, kuna keiserliku valitsuse väed tegevuseta pealt vaatasid. See tuli sellest, et valitsus Viinist suuremate ja kõrgemate Ungari perekondade vastu ennast umbusklikult üles pidas. Viini valitsuse teguvõimetust illustreerib ka see, et keiserlikud kindralid pikaajalises sõjakäigus türklaste vastu a. 1593—1606 otsustavat sammu ei suutnud astuda, et Buda't tagasi võita, selle peale vaatamata, et õueringkonnad Transsilvaaniast toetust said ja türklaste nõrkus silmanähtavalt suurenes. Säravad kangelasteod olid samuti Temesvári kaitsmine Stefan Losonczy juhatusel (1552. a.). Samuti leegitses tuluke iseäranis silmatorkavalt poliitilisel ja vaimlisel alal ka Transsilvaanias. Täitsa õigustatult olid transsilvaanlased uhked oma vürsti Stefan Báthory

peale, kes aastal 1576 Poola troonile kutsuti ja kes seal kui andekas riigijuht omale Suure nime teenis.

Rahulolematus pääsis vallale usulistel põhjustel. Reformatsioon leidis XVI aastasaja alul Ungaris elavat vastukõla. Ajal, kus katoliku usku habsburglased hakkasid protestante taga kiusama, kindlustas Transsilvaania neile täitsa usuvabaduse ja seadis end isegi kuninglikus Ungaris elavate protestantide kaitsjaks. Kõige selle tõttu olid sõjad mõõdapääsematud, ja neid ei peetud mitte üksi mitmesuguste uskude üheõigustamise pärast, vaid ka mitmesuguste teiste rahva õiguste pärast, mida olid kuningad ja nende nõumehed aja jooksul piiranud. Pea-ajajärgud neis on: Transsilvaaniat vürsti Stefan Bocskay vabadussõda, kes XVII a. alul Viini rahulepingus ungarluse ja protestantismi õigused inartikuleeris. Samuti ka Gabriel Bethlen'i sõjakäigud 1620. ja 1630. a. Selle valis Ungari riigipäev isegi Habsburgi Ferdinand II-le vastukaaluks Ungari kuningaks, kes kandis küll Ungari kuninga tiitlit, aga ei võtnud vastu Ungari püha Stefani krooni. Bethlen oli 30-aastases sõjas protestandi vürstide liitlane, võitles Habsburgide vastu, ja oli Rootsi kuninga Gustav Adolf'iga ühenduses Hollandi ja Inglismaaga. Transsilvaania ja Lääne-Euroopa vahel tekkis nii elav kultuuriline ja poliitiline ühendus, milline oli ainult Ungari ajaloo hiilgeperioodidel, Anjoude ja Matthias Corvinus'e ajal olemas. Gabriel Bethleni õukonnas liikus kodu- kui ka välismaa õpetlasi, ja iseloomustav Bethleni vaimu suurusele ning piiramatussele on see, et tema kui usklik protestant toetas siiski katoliku piibli tõlkimist. Esimesed rumeenlaste kirjanduseidud on tihedas ühenduses Transsilvaaniaga, sest vürst Georg Rákóczy I poolt toetatud piiblitõlge on Rumeenia kirjanduse esimene produkt.

Poleks vürstide valimised Transsilvaania sisemist rahu vahetevahel kõigutanud, oleks Ungari uuestisünd siit kindlast ungarluse kantsist alanud. Jõudude killustumise peale vaatamata õnnestus Transsilvaanial Gabriel Bethleni surma järgi mitu korda tagajärjerikkalt kaitsta ungarluse õigusi valitseva soo võimupüüete vastu. Sama sündis ka XVIII aastasajal, kui Franz Rákóczy II Ludvig XIV-da liitlasena sõjariistad haaras. Kuulus Rákóczy marss, mida igal pool kogu Ungaris alati kuulda võib, on tekkinud tema sõjakäikude ajal. Rákóczy sõjakäigul oli suurem osa maast Türgi ikkest juba vabastatud. XVI ja XVII aastasadade, mil Ungari võitles mitte ainult ungarluse, usu, õiguste ja enese kaitse pärast, ei olnud mitte üksnes

Ungarit nõrgendanud, vaid ka võitjat Aasiast, kes siiski pidi Ungari vastupanekut niivõrt arvestama, et ta oma võidurikka edasinihkumise läände seisma pidi jätma; vaatamata selle peale, et türklased olid sõjakas rahvas, kaotasid nad aga oma riikitekitavast ja riikihoidvast võimust nii palju, et nad ei võinud tugeeda ettekujutusele, jääda alaliselt ja pikaajaliselt Ungari pinnale.

Türklaste lahkumisel pakkusid laastatud maakohad kurba pilti. Ungarlus oli raskete võitluste kestel pea täitsa hävitatud ning välja kurnatud ja ühes sellega ka mitmesaja-aastane majanduslik kultuur hävinud. Põllud metsikuks ja soisteks muutunud, teed liiklemiseks kõlbmatud. Väike määr ungarlust, mis teistel maa-aladel varuks oli jäänud, oli selleks liiga väiksearvuline, et väljasurnud maa-alasid uuesti elanikkudega täita, ja selleks pidi Lääne-Euroopast tööjõudu kutsutama, et tulundust vähegi tõsta. Nii tulid siia sakslased, väikesel arvul ka prantslased, kes asusid rüüstatud maa-aladele Lõuna-Ungaris. Ka Balkani mailt asusid siia suured hulgad rahvusi; nimelt asusid siia bulgaarlased, peaasjalikult aga serblased isesuguste eesõigustega, mis neile selleks anti; rumeenlased, suur karjapidaja rahvas, voolasid suurel arvul siia, nii et nende asumist tuli pärast isegi piirata. See koloniseerimine ei sündinud ungarlaste algatusel, vaid oli otsekohene Habsburgide töö, ja oli sihiks nõrgendada iseenda maal ungarlust, kes alati oma vabaduspüüetega valitsejakoda tema tsentralisatsioonipüüetes segas.

Selleks ajaks muutus laastatud, veristatud ja umbes 2 miljoni elaniku peale tagasisurutud Ungari — rahvaste-riigiks. Umbes 45% rahvustest oli 18. aastasajal sisse rännanud.

Aga Ungari oli jällegi oma endistes piirides. XVIII aastasada oli aeglaseks, ka väliste takistuste läbi piiratud, rahva jõudude kogumiseks. Tööstus ja kaubandus edenesid tigusammul, sest Habsburgide poolt Viinist juhitud politika ei edendanud neid mitte. Riigikogu kutsuti väga harva kokku ja maad piirati ta konstitutsioonilistes vabadustes. Aastasaja lõpul muutus vaimline elu elavamaks. Kitsenduste tõttu, mida konstitutsiooniline ala Josef II (1780—1790) valitsemisel iseäranis kannatas, tekkis reaktsioon ja Prantsusmaalt laialilägunev selgitusideede-õpetuse poolehoidjate arv kasvas alatasa. Nende meeste sihiks oli poliitilise ja kultuurilise elu arendamine riigis. Ungari-keelne kirjandus paisus ikka ja ikka suuremaks ning avaramaks, ja orjade vabastamine, kes kannatasid suurmaa-

omanikkude ülemvõimu all, hakkas ka maaomanikkudele juba muret sünnitama. See liikumine suurenes pikka-mööda, ka selle tõttu, et konservatiivsed endid südilt selle vastu kaitsid ja oma sünniea-õigustest meeleldi ei tahtnud lahkuda. Valitsus, kelle tegevus avaldus aga ikka veel Austria tsentralisatsiooni sihis, tahtis ka enda poolt vabu mõtteid alla suruda, sest pärast Napoleoni allaheitmist aastal 1815 asutatud püha liit (allianss) seadis oma sihiks rahvaste õnne, ilma neiltsamult rahvailt mingit nõu küsi-mata. Reformimõtted ei jäänud aga vaka alla, vaid hõõ-gusid omal viisil edasi. Kui krahv Stefan Széchenyi, pärast tema rivaali Ludvig Kossuth'i poolt „suurimaks ungarla-seks“ nimetatud, omas 1830. a. ilmunud töös „Hitel“ (Kre-diid) esitas ning näitas teid tulunduslikuks ja seltskondli-kuks edenemiseks, muutus uuestisünni soov kõigis laie-mais ungarluse kihtides väga tugevaks. Peale Széchenyi, kui poliitiliste ja tulunduslikkude reformide õhutaja, oli veel suur hulk mehi, kes samu mõtteid pooldasid ja isegi palju kaugemale ulatuvaid mõtteid haudusid; neist on tähtis eriti Ludvig Kossuth. Nad avaldasid neid sõnas ja kirjas, nii et lõpuks ka valitseja ennast kurdina ei võinud paista lasta. Uuestisünni soov muutus iseäranis võimsaks 1848. a. pärast Pariisi revolutsiooni. Moodustati esimene iseseisev vastutav Ungari ministereium, kes üheskoos parlamendiga kiires korras rahva õigusi kindlustavad seadused välja andis, nagu pärisorjuse kaotamise, usuvabaduse, trükivaba-duse, sõnavabaduse jne. kohta. Nimetatud kabineti liik-meiks olid muu seas ka eelnimetatud krahv Stefan Széche-nyi, edasi Ludvig Kossuth (Kossuth Lajos) ja Franz Deák, kes olid edaspidiste sündmuste kujunemisel suurteks ning mõjuandvaks jõududeks. Nimetama peab veel seda, et peale politikameeste ka kirjanikud suurel arvul sellest vabadusliikumisest osa võtsid, nimetamisväärilised suurused, nagu lüüriline luuletaja Aleksander Petöfi, kelle 100-aas-tast sünnipäeva haritud ilm 1923. a. pühitses. Rõõm kättevõidetud saavutuste üle ei kestnud kahjuks mitte kaua. Valitsejasugu nägi kadedusega Ungari edenemist iseseis-vuse suunas. Sellepärast elustas valitsus teisi rahvusi nende püüetes ungarivastastes ülesastumistes ja toetas neid isegi oma sõjaväega. Rahusobitused, mis üksikute par-teide poolt ette võeti, ebaõnnestusid. Kui Aleksander Petöfi 15. märtsil 1848. a. Pestis natsionaalmuuseumi trepil oma vägeva luuletuse „Talpra Magyar“ (Ärka, madjar) välja hüüdis, siis seisis kogu maa leekides, tekkis äge võitlus ja sõda pääsis lahti, nimelt ühelt poolt ungarlaste

ja teiselt poolt üleshässitatud rahvaste ning Austria sõjavägede vahel.

Ludvig Kossuth, kes oli valitud maa asevalitsejaks, kutsus oma rahvast imestamisväärse organiseerimisanniga ja kaasatõmbe-kõneosavusega üles ennast kaitsma. Mõne nädalaga kokkuseatud honvéd-vägi surus mässavad rahvused maha, Austria vägi aeti riigist välja, nii et valitseja, noor ja oma nõuandjaist olenev Franz Josef I, oli sunnitud tsaar Nikolai I vägesid appi kutsuma. Vene vägi sai mitu korda lüüa, kuid tänu oma ülekaalule vallutas ta väsinud honvéd-väe, kes aastal 1849 Világos'i juures sõjariistad maha pani.

Sellele järgnes teine Ungari jagamine.

Osa vabadussõjast osavõtjaid hukati, heideti vangi ja osa pääsis surmast välismaale põgenemise läbi. Põgenajaist-emigrantidest reisis Ludvig Kossuth terve Euroopa, samuti ka Ameerika läbi ja äratas oma leegitsevate sõnadega terves kultuurilmas osavõtet Ungari õnnetust saatusest ja sooja poolehoidu avaldust vaprale Ungarile. Iseäranis tagajärjerikas oli ta reis Inglismaal kui ka Põhja-Ameerikas. Pärastpoole andis Itaalia talle kui pagula-sele kaitset.

Vabadussõja järgi kannatas Ungari, jaotatud ja tükeldatud Austria kroonimaade kava järgi, valju politseivalitsuse ning surve all. Ta ei kaotanud mitte üksi ennemalt kättevõidetud õigused ja vabadused, muu seas ka sõnavabaduse, vaid teda kiusati igapidi taga, isegi ta emakeele tarvitamises; germaniseeriv politika pääsis täielikult võidule. Maa tulunduslikud püüded olid ahelaisse needitud. Vabadussõjale järgnes hirmus ja õudne võõra valitsuse periood, millest alles Franz Deáki tark politika väljapääsu leidis.

Maal leidis ka konservatiivseid politikategelasi, kes valitsejakoja lepitust püüdsid teostada, et sel teel rahva kannatusi vähendada. Rahva enamik tundis suuresti kaasa Franz Deáki politikale, kes käis põhireegli järele, et ülesseatud nõudeist ja ettenähtud kavatsusist sammugi ei tohi taganeda ja et tuleb kannatusega oodata pööret seisukorras. Rohkem kui poolteist aastakümnet kestis ainuvalitsus — absolutism, kus Austria püüd oli Ungarit oma riigiga ühte sulatada. Deák oli see, kes absolutismi ajal rahva meelt juhtis ning rahva ka täielikult oma poole võitis ja kelle siht oli vana konstitutsiooni, ilma vägivalda tarvitamata, kuid ka ilma vähemagi järeleandmiseta, uuesti maksma panna. Ungaril õnnestus selle politika tõttu rahu-

lisel teel ennast oma vanades piirides jälle maksma panna pärast Austriale õnnetut Itaalia-Preisi sõda 1866. a. Habsburgide dünastia tundis juba sõjaajal viiekümnendail aastail, et tal Ungari maharõhumisega küllaldaselt jõudu pole välispidiseks vastupanuks, ja et kui ta tahab suurvõim Euroopas olla, tuleb tal kõige pealt kodurahu kindlustada. Samuti mõistis valitseja, et Ungari oma geograafilise asendi ja poliitilise küpsuse tõttu kõige tugevam ja eluvõimsam monarhia toetuspunkt võiks olla.

See kuni ilmasõja lahtipuhkemiseni 47 aastat kestnud ajajärk tähendas Ungarile kiiret tulunduslikku ja kultuurilist arenemist ning tõusu. Reformid sisemises valitsemises moderniseerisid maad ennast ja elanikke, kes koosnesid mitmest keelesuguvõsast.

Valitsus tegi sellest kõigest vastavad järeldused ja Franz Deáki ettepanekul leppis ta Ungariga ära. A. 1867 oli viimane takistus lepituseks kõrvaldatud ja samal aastal sai Ungari oma endise konstitutsiooni tagasi. Franz Josef I krooniti veel samal aastal rahva lõpmata hõiskel Ungari kuningaks. 1868. a. kuulutati välja mitmesuguste rahvaste täieline üheõiguslus. Selle seaduse läbi sai iga riigikodanik, rahvuse peale vaatamata, rahva üheõiguslikuks kaaskodanikuks ning kindlustati emakeele tarvitamine riigi ja kiriku administratsioonis, samuti ka rahvahariduses. Rahus edenes vaimline töö. Tulunduslik kultuur tegi suuri edusamme. Ent selgemalt mõtlejad tundsid juba tol ajal, kui suur koorem on maale kanda võetud maa liiga kiire tempoga arenemises, ja et ungarlane oli maailma tulunduslikus võitluses, Lääne-Euroopaga võrreldes, alluvas seisukorras. Rohkem kui 200 aastat, mis Ungaril möödusid enesekaitstes türklastega, samuti ka aeg, mil ta rahva väikese arvu peale vaatamata pidi vastu panema Habsburgide püüdele, Ungarit Austriaga ühte sulatada, neelasid maa ennemalt kogutud rikkused ning varad ja kõrvaldasid uue kapitali kogumise. Ajal, kus läänes järk-järguline tugevnemis- ning rikastumisprotsess teostus ja keeruline uuema aja tulunduselu astmete viisi ennast kindlale alusele suutis seada, pidi Ungari kätte püüdma kõik, milles ta oli maha jäänud, pärast aastasadu kestnud verevalamisi ja täielikku vaeseksjäämist, lühikese aja jooksul — mõne aastakümnega. Selle tõttu pidi ta tööjõudude ja kapitali puudusel palju kannatama.

Rahvused elasid üksteisega rahus. Ainult möödunud aastakümne alul tekkisid liikumised, mis sihtisid rahutuste poole rahvaste keskel ja mille taga, nagu nüüd selgub, oli

kõikslaavluse ning Vene tsaari maad-ahnitsev politika. Maa-ilmastõja lahtipuhkemise väline põhjus, troonipärija erts-hertsog Franz Ferdinandi surmamine, oli kõige pealt slaavlaste huviga seotud. Kuid võib ka öelda, et Franz Ferdinand ei olnud Ungari suhtes mitte sõbralik. Ungari ise aga ei ole sõda mitte otsinud. Vastuoksa, toleaeagne maa ministerpresident, krahv Stefan Tisza, on olnud, nagu see tema kirjavahetusest on selgunud, kuni viimase silmapilguni sõjavastane ja isegi sõja ajal on ta püüdnud rahuõlmimise võimalusi leida. Ungari loomulikud piirid olid juba sedavõrt kategoorilised ning kindlad, et ta maa-ala suurendamise peale, ka sel juhul, kui ta oleks võinud ette näha ja oletada kõige hiilgavamat võitu, poleks pruukinud loota. Ungari rahvus kisti niimoodi mitte kuidagi iseenese huvi tõttu sõtta, vaid ainult kui truu liitlane pidi ta liitlase kõrvale astuma. Sõja tulemus oli Ungarile, nagu teada, väga traagiline; õnnetu Trianoni rahuleping pani Ungari leinarüüsse — ja a. 1920 oli Ungari kolmas jaotus. 1000 aastat vana maa kisti tükkideks, 3¹/₂ miljonit ungarlast lahutati isamaast, hävitati ilus vana Ungari traditsioon ja kultuur. Transsilvaania, Ungari traditsiooniline kultuuripesa, kuulub praegu Rumeeniale, kavalale rahvale, kes vaatamata liidu peale, mis Austria-Ungari ja tema vahel oli sõlmitud, Transsilvaaniasse sisse tungis sel ajal, kui kogu Ungari kaitsejõud mitmesuguseil sõjaliinidel tegevuses oli ja kuna Ungari-Rumeenia piiril olid ainult tollivalvurid. Serblastele langes rikas Lõuna-Ungari saagiks ja Balkani piirid nihutati selle tõttu kaugele põhja poole. Põhja-Ungari, kus üldse tšehhisid ei ela, vaid ainult ungarlased ja slovakid, võtsid tšehhid omale. Ja kui Ungari täitsa jõuetuks oli muutunud, tuli Austria ja kiskus tasta ka veel tüki välja.

(Järgneb.)

A. Laheste.

Kukk kirikutorni otsas.

Enamasti kõiki Eesti vanemaid evangeeliasuliste maakoguduste kirikuid ehib metallist kukk torni otsas, isegi mõnda linnakirikut. Uuemail maakoguduste kirikuil on kuke asemele rist astunud, niisama kui veneusuliste kirikud alati on ristiga, kui ka erinevaga, varustatud. Evangeeliasuliste kirikuid Venemaal olen alati näinud risti kandvat, mitte kukke, sest venelased pilkavad evangeeliasulisi sagedasti

kirikutorni kuke pärast, neid isegi kuke kummardajaiks (petuhopoklonniki) nimetades. Säherduse pilkenime eest hoidmise pärast ei ole minu teades evangeeliumulised Vene- maal julgenud kukekuju kirikutorni otsa panna. Muudel maadel, niihästi evangeeliumuliste kui roomausuliste seas, näeme tihti kukekuju kirikutorni otsas.

Tekib küsimus: miks pannakse kukk kirikutorni otsa? Rahva suust kuuleme mõnigi kord niisuguse küsimuse, mille peale naljahambad tavaliselt püüavad vastata: Kukkk pannakse sellepärast kirikutorni otsa, et kana ei või panna, sest munemise puhul kukuksid munad maha puruks! See- sugune vastus ei rahulda peale naljahamba kedagi. Mõtteleja soovib tõsist seletust.

Olen seletusi kuulnud kuke sümboli kohta kirikutorni otsas. Üks seletus kuulub: Kukkk on eesti mütoloogias kurja vaimu vihane vaenlane. Kuke laulu kuuldes jätab vanapagan hirmul ka kõige tähtsamad tööd pooleli ja põgeneb. Kukkk on kirikutorni otsa pandud, et kurja vaimu kirikust eemale peletada; kukk torni otsas seega kiriku kaitsja. Selle seletuse vastu ei võiks iseenesest vaielda, kuid eriküsimus, kas ta seletab kuke panemist torni otsa asjakohaselt ja ajalooliselt. Teadupärast tõid sakslased eestlastele ristiusu; need ristiusu toojad ei tunnud kirikute asutamise puhul igatahes veel nii hästi eesti rahvausku, et oleksid selle alusel kukke hakanud arvestama, kui nad ka muidu küll uut usku katsusid paganusega kokku sulata. Ehk mõõname: ristiusu toojad võtsid eesti mütoloogiast kuke tähtsuse arvesse, aga kuidas siis seda seletada, et Lääne-Euroopa kirikud niisama kukega on varustatud kui Eestimaa kirikud, neid varustatud pealegi veel varemini kukega, kui Eestisse ristiusk toodi?

Teine seletus, mida ma vähe Eestist olen kuulnud, enam aga Saksast, kuulduv nii: Kukkk on kirikutorni otsa lihtsalt tuulelipuks pandud. Tähendan kohe siia juurde, et Eestis harukorral, Saksamaal aga sagedamini plekist tuulelipp majadegi katuseid ehib ja tuulelipu kohuseid täidab. Kuid miks pannakse kirikutorni otsa just kukk? Miks ei panda mingisugune muu lind, näiteks kotkas, luik jne.? Kukke ei või me sugugi niisuguseks linnuks pidada, kes tuule järele midagi teeb või maa peal viibides kuidagi tuult kätte näitaks. Seega puudub põhjus, et just kukk peab tuule suunda kätte näitama.

Kolmas, mõnikord meilgi kuulduv seletus põhjeneb piiblile. Evangelistid kõnelevad Jeesuse ärasalgamisest Peetruse poolt. Näiteks teatab Markus (14, 66—72), et

Peetrus tüdruku väite peale: Ka sina olid Naatsareti Jeesusega! vastab: Ei ma mõista ega tea, mis sa räägid! Selle peale laulis kukk. Tüdruk kordab väidet. Pea tunnistavad veel teised Peetruse Jeesuse seltsiliseks. Peetrus neab ja vannub selle peale: Ei ma tunne seda inimest, kellest räägite! Sedamaid laulis kukk teist korda. Nüüd tuli Peetrusele meelde Jeesuse poolt talle üteldud sõna: Enne kui kukk kaks korda saab laulnud, salgad sina mind kolm korda ära. Kukelaul tuletab Peetrusele Jeesuse ütlust meelde ja paneb ta nutma. Kirikutorni kukk peab ristikogudusele hoiataja sümboliks olema, et kogudus jääks Õnnistegijale ustavaks, ja kui kogudus kuidagi eksinud, siis peab kukk meelde tuletama patukahetsust ja meelepandust.

Umbes samase seletuse kuuleme Kesk-Euroopastki. Nii seletas rooma usu preester: Kukk kirikutorni otsas peab usklike hoiatama mitte nii teha, kui Peetrus tegi Kristusega, teda enne kukelaulu ära salates. Vähe teisiti seletavad evangeeliumilised. Kellegi A. Kochi väite järele oli kukk alguses ainult evangeeliumiliste torni otsas; alles hiljemini panid roomausulisedki kuke kirikutorni otsa. Kukk pannakse Peetruse västukohaks, kes Issanda ära salgas. Peetrus on rooma usu eest võitleja, kelle vastu kukk pöördub (K. Klusemann, Das Bauopfer, lk. 36). A. Kochi väide ei vasta tõeludele. Kirik tarvitas kukke torni otsas ammu enne usupuhastust. Grimm teab, et Prantsusmaal kukk kirikutornide otsas juba 12. aastasaja algusel seisis ja Lõuna-Saksamaal paarsada aastat varemini (Deutsche Mythologie, II, lk. 558).

Laialdasest kirikutorni kuke tundmisest Soomes annab tunnistust mõistatus:

Riikinkukko rautaharja
Istuvi pyhällä maalla,
Pyhän pellon pientarella.

Eesti keeli kuuluks see mõistatus umbes nii: Vau, raudhammas, istub pühal maal püha põllu peenral.

Soomes ei ole kukk kirikutorni otsas vanemal ajal ainuvalitsuse-keppi käes pidanud, vaid tuulelipu osa etendades on selle asemele mõnigi kord lohemadu võetud, nagu sarnane lohemadu meie päevil Tampere Johannese kiriku laelegi on maalitud, kust ta alla vaatab, lõuad lahti, just kui tahaks ta kõiki kirikulisi ära õgida. Tornigi lohemadudel on niisama lõuad lahti, hirmsad hambad ja pikk keel suus. Rantämäe keskaegseis kirikumaalides esinevad rist ja kukk üheskoos. Niisama Nousiaistest Soome

Rahvusmuuseumi toodud tuulelipul; seal on varda otsas tuulelipp, tuulelipu peal natuke kõrgemal rist ja risti peal kukk; kuke saba näitab seal samuti tuule suunda kui tuulelipp (A. M. Tallgren, Kotiseutu, 1914, nr. 10). Soomes ei ole seega lepitud, et kukk tuule suunda näitaks, vaid sama otstarvet täitev kukk on mõnikord lipule veel appi võetud.

Igatahes ehtisid kuked Eestit kristianiseerivate maade kirikutorne ammu enne usupuhastust, seega rooma usu ainuvalitsuse ajal. Nagu vene usu kirikutornide katuseid on kullatud, nii on Saksamaal paljud kirikud oma tornivalvajad ära kullanud. Ei ole ma väidet kuulnud, et kuldamine tornikukele suurema vae annaks, kui seda on kuldamata kukel: tingimata on kogudus kuke kuldamisega ainult oma kiriku ilu tahtnud tõsta. Eestis ei ole ma kuskil kullatud kukke kirikutorni otsas näinud ega ole kuulnud, et siin või seal säärane kukk leiduks. Saksamaal on Mainzi sillagi otsa kuld kukk asetatud. Muinasjutt kõneleb, ehitaja ei olevat sillaehitusega muidu valmis saanud, kui pidanud vanapaganale töötama, esimene, kes üle silla läheb, saagu vanapagana omaks. Selle töötuse järele edenenu ehitus hästi, nii et sild peaaegu valminud. Ehitaja ei tahtnud kurjale vaimule ometi inimest ohverdada, vaid mõelnud ohvrinõudjat tüsata. Silla valmimise järel saatnud ehitaja esimesena kuke üle silla. Vanapagan kärestanud vihatujus kuke lõhki ja visanud kuke tüki täie hooga läbi silla, nii et kaks auku tekkinud, mida ei saadud kinni müürida. Seda kuke ohverdumist vanapaganale tuletab meie päevini silla otsa asetatud kuld kukk meelde (H. Pfister, Aberglauben aus Hessen, nr. 9). Kas Mainzi silla kuld kukk tõesti nimetatud muinasjutu pärast sillale asetatud, jääb küsitavaks. Pigemini oletan, et sild sama põhjuse pärast kuke on omandanud kui kirikutornidki.

Mainzi kuld kukk tuletab zamaiti kuninga kuldkoera ja kuld kukke meelde. Muinasjutu järele seisid zamaiti kuninga lossi ukse ees kuldkoer ja kuld kukk. Kui vaenlased kuninga vastu pidasid kurja nõu, haukus koer ja laulis kukk. Sedaviisi sai kuningas kohe teada, mida tal vaja ette võtta (E. Vockenstedt, Mythen der Zamaiten, I, lk. 105).

Eesti kui ka saksa muinasjutud juhivad meie tähelepanu kuke tähtsuse peale paganuse ajal. Kukki on uue päeva, hommiku kuulutaja, unest ülesärataja, vaimude nägija, eriti kurjade vaimude nägija ja nende vaenlasena ühtlasi nende põgenema-ajaja. Isegi slaavlastel esines kukk

suures lugupidamises. Ennem tähendasin, et venelased tornikuke pärast evangeeliumsulisi vahel pilkel kukekummardajaiks nimetavad. Tõepoolest kujuneb lugu nii, et slaavlased ise ennemuiste kukke kummardasid. Slaavlased Saksamaal austasid muiste valguse- ja päikesejumalat Svantevitti, keda tavalisest üheskoos valge hobusega ja uue päeva kuulutajaga, ülesäratajaga — kukega — kujutatakse.

Kristluse ajal astub Svanteviti asemele püha Viitus, Veit ehk Viit, keda rooma usu ajal Eestiski austati ja kelle nime peale meilgi kabeleid ehitati, näiteks Viitna kabel Kadrina kihelkonnas (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, V, 1, lk. 25—26). Sellest pühakust, kes Roomas keiser Diocletianuse ajal 12 aasta vanuselt märtrisurma surnud, teame muidu õieti vähe, kuid niipalju on kindel, et ristiusu kuulutuse puhul slaavlaste mail Veiti kultust hakati suurepäraselt viljeldama, seda enam, et ta nimi jumala nimega „Svanevit“, vähemalt lõpposas, täiesti ühesugune oli. Püüdis ju rooma usk ennast võimalikult palju paganuse sarnasena näidata ja sellega ühte sulada. Lühidalt: pühak Veit pidi jumalat Svantevitti korvama, eriti Böömis ja Pommeris. Niihästi siin kui seal anti talle kukk kaaslaseks, nimelt esimesel maal, kus Veiti kaitsepatroonina üheskoos kukega kujutatakse (Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube, 38).

Natuke varemini kui eestlastele ristiusku kuulutati, sündis see Pommeri slaavlaste seas. Pommeri Meinhardiks, õigemini Alberdiks sai piiskopp Bambergi Otto, kes peaaegselt 1124—1128 Pommeri rahva ristiusule võitis. Piiskopp Otto laskis püha Veidi luud hõbekastikesse panna ja viimase peale kuke pildi maalida. Uued kristlased pidid püha Veidi jäänuseid ja sellega ühes ka kukke kummardama (J. Grohmann, Aberglaube und Gebräuche aus Böhmen und Mähren, 74). Uued kristlased arvasid, et püha Veidi jäänused Svantevitti ja ta kukke esindavad, ja andsid kummardades neile meeleldi au. Pea pääsis Veidi kukk Saksamaa slaavlaste hulgas tornide, kirikute, kabelite ja majade katustele ning pühadele piltidele. Slaavlaste naabruses asudes omandasid sakslasedki kukekultuse, seda enam, et suur osa Põhja-Saksa slaavlaste saksastuse teel sakslastesse sulas. Veidi austamine Böömis ja Baieris kestab meie päevini edasi; Veidi päeval ohverdati veel hiljuti musta kukke. Lõuna-Saksas paluvad lapsed, et Veidi kukk neid õigel ajal magamast üles ärataks. Jaanitule ajal hüütakse Baadenis ja Baieris Veiti

appi, et Veit nende tulele lisa annaks (Bavaria, III, 298). Teisal sünnib niisama viidi- ehk veidipäeval, 15. juunil (sealsamas I, 373).

Grimm oletab, et paganuseajal kukk pühade puude — hiiepuude latva pandi, sest et kukk ju valvesümbolina esineb ja valvaja kõige kõrgemal kohal peab seisma; see paganuse teguviis pääsis kergelt kristlusesse (Deutsche Mythologie II, lk. 559), seda enam, et kukk kristluse pühakuga nii-ütelda paari heitis. Peale selle võeti kukk juba enne-muiste ehituse puhul ehituseohvriks, mitte ainult Euroopas, vaid muiski maailmajagudes (K. Klusemann, Das Bauopfer, lk. 20—22). Kukki nõuab Lääne-Euroopa rahvaste muinasus nii-ütelda kurje vaimu võitva kuninga au, nimelt torni otsas, kus ta uhkelt seistes viimaseid kaugele tagasi hirmutab. Ta tegevusala arvatakse veel kaugemalegi ulatuvat: kukk varjab ka ümbrust ja ümbruse elanikke kurja ja kahju eest. Sedaviisi oodati vanasti kukelt kaitset ka pikse ja rahe vastu (Klusemann, m. t., lk. 35). Kahjuks ei ole kukki ometi kirikuid suutnud tule eest hoida.

Olgu veel nimetatud, et saksa müstikud kukele kirikutorni otsas koguni iseäralikku au andsid. Kuna kristlikus kirikus tavaliselt tuvi Püha Vaimu sümboliks peetakse, peab müstikutel kirikutorni kukki Püha Vaimu tähendama. Araablased nimetavad kukki valveloleku isaks, ei aseta teda aga ometi mošeede tornide otsa, vaid paigutavad kuke asemel sinna valgustava poolkuu (Grimm, Deutsche Mythologie III, lk. 192).

Mitte ainult kukelt ei oodata kaitset vaenuliste vägede vastu, vaid muiltki lindudel ja loomadelt. Tuttav on, et talli või lauda ukse kohale, mõnes kohas ka ukse külge õökull või nahkhiir naelutatakse. Niihästi ühelt kui teiselt loodetakse kaitset peajasjalikult loomade haigeks-jäämise, aga niisama ka nõidade pahategemise vastu.

Muiste ohverdati mõnesuguseid loomi, iseäranis hobuseid ja veiseid. Seesugune loomaohver kuulub rahvusvaheliste ohvrite hulka. Germaanlased riputasid ohverdatud hobuste pead puude otsa (E. H. Meyer, Deutsche Volkskunde, 69, 200). Säärane komme on veel meiegi ajani püsinud näiteks tšeremisside seas, kus A. O. Heikel mineva aastasaja kaheksakümnendail aastail leidis hiiest 40 hobuse-pealuud (J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, lk. 43). Hilisemal ajal hakati hobuste väärtust rohkem hindama; tapetud hobuse pea asemele võeti puust tehtud hobusepea, lootuses, et see suudab sama otstarvet täita, mis hobuse pärispea. Ei asetatud

hobusepäid enam hiiepuude otsa, vaid majaunka juurde. Arvati ju muiste, et kõik paha majasse tuleb kas ukse või unka kaudu; viimase kaudu usuti tulevat eriti välku, nõidu ja kurje vaime. Kõiki neid pidid laudadest väljalõigatud ning unka otsa asetatud hobusepead eemale hoidma. Meie päevil leitakse Eestis veel mõnest kohast seesuguseid hobusepäid (vdl. A. O. Heikel, Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen, lk. 173 ja 309), varemini leidus neid rohkem. Nüüd ei tunta enam säärase hobusepeade otstarvet; neid asetatakse katuse kaunistuseks katusele. Laudadest lõigatud hobusepead katusel ulatuvad läbi Läti ja Leedu Saksamaale välja; Meklenburis puutub neid eriti rohkesti silma.

Isegi Anatoolias pannakse hobuse-pealuid maja külge, aga ka põldudele ja viinamägedele, ometi selle otstarbega, et neid kurja silma eest kaitsta (Knortz, Folkloristische Streifzüge, lk. 288).

Salzburgis asetatakse pööningu akna juurde looma-pealuid kaitseks tulekahju vastu (M. Andree-Eysn, Volkscundliches, lk. 109). Šveitsis loodetakse maja viilu ehk unka külge kinnitatud looma-pealuust kaitset pikse vastu. Isari jõe ääres aga pannakse vasikapea korstnasse. Teisal sünnib niisama loomatõve puhul (J. Lippert, Christentum und Volksglaube, lk. 458). Igatahes ohverdati loom ikka enne ja alles siis pandi ta pealuu nähtava märgina kas unkasse või mujale.

Eestist olen vähe jälgi sarnaseist pealuist leidnud. Kirjanik J. Mändmets jutustas mulle hiljuti, tema isakodus Kärilas leidunud kolmandast, neljandast põlvest või mis ajast saadik ukse kohal seina küljes täiesti suitsunud jäära-pealuu. Selle jäära-pealuu otstarvet ei tunnud keegi, aga et ta juba põlvest põlve seal oli leidunud, lasti ta seal püsida. Keegi avaldanud arvamist, et see jäära-pealuu tähendavat vist hobuste kaitsmist. Igatahes oli jäära-pealuul sama tähendus, mis Kesk-Euroopas hobuste ja veiste pealuudel: ust varjata, et haigused ega nõiad sisse ei pääseks. Mujal Kärilas ei tea J. Mändmets sarnaseid pealuid seina küljes näinud olevat. Huvitav oleks ometi teada saada, kas on kuskil Eestis veel loomade pealuid seinte külge naelutatud ja missuguse otstarbega.

Eestiski nähakse jahimajade külge tihti põdrasarvi kinnitatud. Tavaliselt seletatakse, need olevat maja kaunistuseks sinna asetatud. Võimalik, sest meie päevil mõeldakse sarvi seinale kinnitades vaevalt muud. Esialgu oli

sarvedel aga koguni teine tähendus (ajakiri „Wörter und Sachen“, V, lk. 161): need esinesid ohvrina ja pidid ühtlasi maja kaitsma.

Kõigi säärase sümbolitega esineb tornikukk lähedas suguluses. Niisama vähe kui kirik ise Eestist pärit, samuti ka ta torni sümbol. Germaanlased on kirikuga üheskoos sellekohase sümboli kaasa toonud. Et paganuse jumala sümbol Uues Testamendis hoiataja sümboliks muutub, on kristlik kirik paganuse valvesümboli kristianiseerinud ja kristianiseeritud kujul on muistne paganuse sümbol kirikutornide krooniks saanud, uuemal ajal ometi taganedes kristluse pärisümboli — risti eest, mis niihästi meie kodumaal kui mujalgi ikka sagedamini on pääsnud kirikutorne ehtima.

M. J. Eisen.

Meeleoludest ja tunnetest esimese laulupeo ajast.

Oleme elanud viimasel ajal ü l i r u t t u, nii et paari inim põlve jooksul meie rahva kogu elu ja olu on muutunud teiseks. Nüüdsel noorpõlvel on otse võimatu asjaolusid, mis valitsesid 50—60 aasta eest, möödunud aastasaja kolmandal veerandil, õieti ette kujutada, sest kõik on nüüd koguni teist laadi. Õige harvaks jäävad juba need inimesed, kes enda varases nooruses neid aegu on ise läbi elanud. Nendel tuleks praegusel puhul, kus peeti jälle suurem laulupidu, nooremale rahvapõlvele esitada siis omandatud muljeid ja mälestusi paremaks arusaamiseks noist aegadest. Püüan seda siin oma poolt väheke teha, olgugi et minu mälestusvara on õieti väike ja kahvatu, sest et elasin lapsena Kagu-Eesti äärmisel serval — Setumaa naabruses, kuhu rahvusliku ärkamise aja lained, mis Kesk-Eestis võimsalt voogasid, ulatusid ainult nõrkade virvendustena. Aga et need seal leidsid kohast pinda ja aratasid tugevat kaja, näitab hästi selgelt, kuidas tol ajal, mil „Eesti“ nimigi veel oli uus, juba meie rahva hingeelu pind oli üldiselt muhenemas ja käärimas, valmis vastu võtma ärkamisaja tuulepuhangust õhutatud isamaalsusetunde idukesi.

Väga tihti ilmub rahvaste elus nähtusi, et mingi üldine ettevõtte ajaloo geeniusel saladusliku näpunäite mõjul saab täitsa teise tähtsuse ja toob teised tagajärjed, kui seda algatajad ise mõtlesid. Teatavasti seisid esimese laulupeo

asutajail silmas kaks suurt eesmärki, millel omakohast juba õige laialine mõju oli eesti rahvusliku edu tõstmiseks: avaldada ühist tänutunnet poolsada aastat tagasi omandatud isikliku vabaduse eest rahvusliku laulupeo näol ning sellega ühtlasi kosutada eesti rahvuslikku koorilaulu. Selle juures liikus muidugi südame salajamas sopis nagu loomusunniline soov ja armas iha, rahva ärksama osa hinges õhutada isamaalist tuld, kõvendada tärkamahakkavat eesti omapärast kultuuri. Iganes aga ei võinud nendel olla aimu sellest ülisuurest tähtsusest, mis pidu omandas end a käiguga. Pidukorraldajatel oli üliõnnelik mõte, et pidu avamine sündis pasunakoori-mänguga Tartu kirikutornidest ning et mängimiseks valiti kõigiti kohane koraaliviis: „Ärgake, nii vahid hüüdvad“. Juba see andis kogu pidule ta õige jume ja märkis kujukalt ta tähtsust. Lõuna-Eesti keeles — selle keele kõnelejad olid mängijad kõik — kõlavad mainitud koraali algussõnad veel värvikamalt: „Virguge, om vahte hõli, mes tornist käüb nüüd liina üle.“ Kahtlemata oli kõige pealt lauljatel enestel, küll aga ka väga paljudel muudel sündmuse kohta sama tunne, mis minu isal, kes ütles, et: see oli ometi kord laulusõnade otsekohene teostamine, kuna lauluheli käis tornidest üle Tartu linnä; aga ta käis ühtlasi ka üle terve meie maa. Vahe-märkusena olgu mainitud, et piduhelid ulatusid hoopis kaugemalegi veel (kaudselt muidugi): Soome Maanselja mäeharjadeni ja Kesk-Euroopasse Doonau maadele. Eesti esimene laulupidu kujunes lähtekohaks kogu eesti poliitika — mitte ainult sisemisele, vaid oma põhialustes ka välisele, sest et siin loodi esimesed algheided soome-ugri hõimrahvaste ühistundele, kolme ta kultuurilise haru: ungari, soome ja eesti rahva vahel. Sest pidust võtsid osa kaks soome ja üks ungari õpetlane; nad tutvusid siin Eestiga ja ta juhtivate tegelastega, võtsid kaasa väga meeldivad muljed ning andsid neid edasi mõjukalt oma kodumaal, seal äratades hõimlustunnet eestlaste vastu — hea tagajärjega. (Peale muu omandati nende kirjelduste tõttu Soomes Eestist rahvustundele ülitähtis laulupidude aade.) Veel enam: Soomes ilmunud lugupidavad kirjeldused Eestist levisid osalt ka rootsikeelse rahva juures (omal maal ja Rootsis) ning ungarlase suure soojusega kirjutatud tüse teos ta Eestis käigust, mis äratas tähelepanu ta kodumaal, tõlgiti täielt saksa keelde, osalt ka prantsuse keelde, ning sai nii Eestile mõnusaks tutvustajaks Euroopa kultuuri-ilmas.

Ja sel helil oli ütlemata suureulatuslik mõju: ta kostis kõigi eestlaste maa äärteni, ulatus üle sellegi — Riiga, Peter-

burisse ja mujale, kus eestlasi asus, ning tekitas esimest korda meie rahva olemise ajal tunde hingesse rahvuslikust ühisusest. Otse silmanähtavalt ilmus ühisustunne juba selles, et pidul olid koos eesti ärksamad pojad ja tütreid kogu Eesti alalt; ajalookäigu tõttu tekkinud ja aastasajad kestnud, nõnda mitmeti õige tõsiselt tunduv vahe „Riia- ja Tallinnamaa“ vahel oli üsna ära pühitud. „Eesti rahva viiekümne aastase vabastamise jubeli pidu“, nagu pidu ametlikult hüüti, käis õieti küll ainult Lõuna-Eesti — Liivimaa Eesti jaoskonna rahva kohta, sest Põhja-Eestis — Tallinnamaal — oli kõnesoleva sündmuse mälestus juba kolm aastat varemalt olnud, kuid tähele panemata mööda minna lastud; nii siis ühines ka Põhja-Eesti a. 1869 oma lõunapoolsete vendadega vabadusejuubelipidu pidamiseks.

Et pidu meeldivus ja selle käigust osavõtmine kujunes ülemaaliseks, elavaks ja tõiseks, on seda tähelepandavam ja silmapaistvam, et abinõud ta äratuseks ning õhutuseks olid siis alles koguni algastmelised. Praegu kannavad piduteateid rahva sekka laiali mitukümmend ajalehte nii kuulutustes kui kirjutistes; sellest kõneldakse hulgas seltsides ning ühingutes ja muidu inimeste kokkusaamisel. Siis alles puudus see kõik; ajalehti oli kõigest kaks ning nendestki teine („Perno Postimees“) peajasjalikult lihtne sõnumilehekene, rahvusliku värvita. Kuid ikkagi mõjus pidu elevus tunduvalt ka temasse, nii et ta tõi pidu eel tihti sõnumeid selle ettevalmistusest ning pidu järel ta käigu kirjelduse lehe eesotsas, kuu es numbris järjestikku. Ka pidu mõte tõmbas teda nii võimukalt kaasa, et pidu eel, maikuu alul, tõi õieti rahvuslikust tundest õhkua pikema laulu, mis niihästi oma sisu kui ka kuju poolest küll oli kaunis tahumatu töö, aga tükati ilmus selles juba siis niisugune võimukas mõttekäik, mis alles kümme aastat hiljemini end suuremas ulatuses väljendama hakkas „Sakala“ kaudu. Eriti selgelt jäid minule meelde sellest laulust järgnevad tüsedad ütlused eesti endise orjapõlve kujutamiseks:

Kõik pulgajunkrud, opmanid
Siis olid ise isandad,
Kes Eesti higest elasid
Ja ennast rasva nuumasid.

Vähem rasvaste sõnadega, aga enam valitute ning sisukamatel ja palju suuremal mõõdul õhutas pidu mõtet kogu ettevõtte hing — isa Jannsen oma „Eesti Postimehes“. Kuid temagi hääl ei ulatunud ammuigi igale poole,

sest et lehe lugejate arv tol ajal oli võrdlemisi vähene (umbes 2500). Aga nagu öeldud, oli otse loomusunnil rahva hing ise piduasja kohta iseenesest õieti evelil ja vastuvõtlik, nii et pidule tõttasid inimesed kogu Eestist (peale meretaguse Saaremaa), iseenesest mõista muidugi suuremalt jaolt ligikonnast, Tartu- ja Viljandimaalt, Eesti ärksamaist osadest. Aga oli osavõtjaid ka kaugemaist maakondadest, mitmesaja versta tagantki. Seda nähtust võib õieti hinnata alles meelde tuletades, kui väga vaevaline kõnesoleval ajal teekond pika maa taha oli. Raudteedest oli Eestis tol ajal ainult kuuldud, nähtud mitte kuskil, sest alles järgmisel aastal valmis esimene raudtee Eestis: Tallinnast Narva kaudu Peterburisse. Nii siis võidi pidule minna ainult hobustega ja jala, jalgratastest polnud sel ajal kellelgi aimu, veel vähem autodest ja omnibustest. Ainult vähesed jõudsid pääseda ka veeteed kaudu Peipsi poolt Emajõe mööda. Tartu ligemaitl maaosadelt mindi teele pidu eelmisel päeval ja saadi kolmepäevase pidu järgi ka tagasi järgmiseks päevaks. Aga paljudel pidulistel tuli olla teel nädalapäevad ja üle selle. Küll võis kiiremini edasi-tagasi pääseda postiga sõites, aga seda kulu suutsid kanda muidugi ainult vähesed jõukamad; kaugelt suurem osa pidulisi pidi tarvitama enamasti koduseid töövankreid, sest sõiduvankreid leidus siis maal vaevalt; linnade ja alevite elanikud aga tellisid sõiduks omale voorimeeste laiad „plaanvankrid“. Nendega käisid pidul muu seas Tallinna „Estoonia“ seltsi lauljad. Pärnu ligidalt Sindi kalevivabrikust saatis lahke vabrikuvallitsus oma laulukoori enda kulul plaanvankritega pidule — küll mitte laulma, sest Sindis oli segakoor, kuna peo tegelasteks võisid olla ainult meeskoorid, vaid kuulajatena pidust osa võtma ja oma laulule äratust saama. Hobustega sõideti siis pidule Läänest ja Järvast, Harjust ja Virust ning samuti Lõuna-Eestist. Aga õieti palju pidulisi tuli sinna jala, ja sugugi mitte ainult ligemast ümbrusest, mõnekümne versta tagant, — neid oli muidugi kõige rohkem —, vaid ka eemalt maakohtadelt, isegi saja versta tagant. See kõik nõudis õige suurt ohvrimeelsust — peale suure jalavaeva ka rohkelt ajakulu, nädala ja üle selle, mida põlduharival rahval — nendeks oli kaugelt suurem osa pidulisi — mitte kerge kulutada polnud. Seda asjaolu olid pidu asutajad küll ka osavasti arvestanud ning targu kaaludes pidupäevadeks valinud oma kohast põllumehetele sündsä „kesa-aja“ — juunikuu (van. kal. järele) kolmanda nädala, mil kevadine külviaeg juba möödas, heina-aeg aga alles ees seisis, kesä harimine enam vaba

aega võimaldas. Kuid ikkagi on suvel maainimesel iga tööpäev kallis, ja nõnda nõudis nendel päevadel kodust äraolek oma kohast õige tõsist tahtmist teekonna teostamiseks. Aga seda jätkus tarviliselt. (Iseenesest mõista oldi ka äärmiselt kokkuhoidlik reisi- ja toidukuludes; enamasti oli kõigil kodunt toiduvara ligi võetud.)

Kui palju ja kustpoolt kaugemalt jalakäijaid pidule tuli, ei tea umbeski öelda, kuid väike polnud see arv tõesti mitte, kuna isegi minu kodukohast Vastseliinast, kuhu Tartust ligi sada versta maad, ja nagu öeldud, kultuuriliselt vähearenenud maanurgast, viis noormeest jala pidule läksid, seejuures eksilise juhatuse tõttu tee võtsid Põlva kaudu, mis seda veel pikendas. Nendest olid kolm „koolmeistrid“, kaks perepojad. Pidumõttest vaimustatud, olid nad omale pidunoodid tellinud ja pidulaulud ära õppinud ning mõtlesid esiti pidule minna naabrikihelkonna Rõuge kooriga ühes, kust kavatseti sõita hobustega. Kuid kodutööd pidasid mitmeid kinni, nii et enam ei usaldatud Rõugesse minna, kartuses, et sealt juba ära on sõidetud. Asuti siis aga julgelt teele, „kingsepa ratsul“. Et neil omal lippu ei olnud, paigutati nad pidul ikkagi Rõuge lipu alla, millel pealkirjaks seisis: „Kes kibedat kannatanud, see magusat maitseb.“ See vanasõna oli Rõuge kihelkonnale juhtmõtteks küll kõigiti kohane, sest kibedamalt kui kõik muud ümbruse kihelkonnad oli Rõuge eelmisel talvel kannatanud toidukitsikust; kohati oli päris nälgitud. Pidul aga saadi maitsta magusat rõõmutunnet. Selles tundes ühinesid täielt ka Vastseliina lauljad, hoolimata enda suurest jalavaevast, ja töid koju kaasa pidust kõige paremad muljed, mida koju saades jagasid suurel heameelel ka muudele, nendeski äratades samu tundeid.

Teadagi ei jätkunud aga nendest teadetest, mida pidulkäijad isiklikult anda võisid, vaid igatseti kuulda pidu käigust hoopis enam, ja seda tuli otsida ajalehtedest. Neid käis kõnesoleval ajal Vastseliinas peaaegu ainult koolimajadesse (kuhu „pärišhärä“ von Liphardt nad omal kulul oli tellinud). Harilikultki käidi usinasti koolimajadesse — kus siis järjekindlalt peeti igal pühapäeval „lugemisi“ — lehelugemist kuulamas, mida koolmeister pärast palvetundi oma toas soovijatele pakkus; kuid laulupidu järgi kasvas see soov vähemalt kümnekordseks. Suure õhinaga ja kikas kõrvul kuulati laulupidu kirjeldusi, mis jätkusid kõigi järelkajadega ligi kahe kuu kestusel, ja elati veel tagajärele kaasa pidupäevi.

Kui nõnda lugu oli isegi „toore puuga“, piiriäärse,

kultuuris mahajäänud rahva seas, võib küll kujutada, et säärane nähtus kaugelt suuremal määral ilmus „kuival puul“ — enam edenenud ja kultuuris kaugemale jõudnud paikades. Sellest ep selgub, miks esimene laulupidu kogu meie rahvusliku elu edenemisse mõjus otse imeväel — umbes nõnda kui kevadisel ajal soe vihmuke, mis paneb lühikese ajaga muhenema looduse, murupinna haljendama ja puud lehtedesse. Otsekohe viljana sellest meeolust tekkisid peagi kaks mõjukat rahvuslikku ettevõtet: „Eesti Kirjameeste Selts“ ja „Aleksandri kooli“ komiteed.

Viimaks pisut endagi meeolust. Lugesin juba siis, ühe-teistkümnenda-aastasena otse kirglikult ajalehti, mida muidugi ainult koolimajas kätte sain ning ka alles siis, kui vanemad inimesed seda juba olid lugenud; sinnamaani kuulasin teiste selja taga kanges põnevuses ettelugemist. Nii tundsin otsatut huvi pidu vastu ja oleksin ka ihust ja hingest sinna läinud, liiati et mu isatalust üks laulja mineja oli (lell, isa vend). Aga kui oma mõttest argelt isale teatasin, sain tõsise noomituse: „Kes siis kodus karjas käib — pealegi jääd seal rahva jalgu.“

Kui siis Tartusse minejad mu isakodust teele läksid, olin parajasti tee ääres mäekaldal karja hoidmas ning vaatasin vesisilmil lellele järele. See lausus lahkelt: „Küll ma toon sulle linnast saia ligi.“ Mina aga vastasin: „Ei hooli saia — kõnele aga hästi palju Tartu asjust.“ Seda tegigi lell tagasi tulles õieti ohtralt ja ma ammutasin nendest kuuldustest seda soojustuld Eesti asja vastu, mis mind tänini on täitnud.

* * *

Tänavust Tartu laulupidu kaasa elades tundsin alles õieti nende sõnade tõde, mis seisavad selle kirjutise eesotsas (need kirjutasin mõni aeg enne pidu): Me oleme ühe ainsa sugupõlve vältel elanud imeruttu! A. 1869 tundus see juba suurepäraselt, enneuskumatu asjana, et ärkav Eesti võis välja saata 800 pidutegelast ja anda mitu tuhat piduvõõrast. A. 1926 olid need arvud, ümmarguselt võetud, küll kümnekordsed. Siis mahtus piduliste kogu kenakesti ära Toomemäe jalal olevale murule (nüüdne spordiplats), tänavune pidupaik mõõtis mitu vakamaad. Siis domineerus pidu juhutamisel alles õige tunduvalt võõrasuguline ollus (muu seas Tartu saksa „raad“), nüüd olime „kõik ühest kännust tõusnud“, — pidul etendas osa Tartu eesti linnavalitsus. Siis käisid pidul au- ja tänuavaldused kõige pealt „armulise Riigivalitseja“, ta troonipärija, Liivimaa

„aulise kubeneri“ ja muude võimumeeste kohta, nüüd võisime oma tundeid pühendada puhtalt Eesti isamaale. Siis tohiti tervitada pidule tulnud hõimrahvaste esindajaid — soomlasi Aspelin'i ja Svan'i, ungarlast Hunfalvy't — ainult eraviisil, väga tagasihoidlikult (soomlastele usaldas noor, tuline J. Hurt pidusöögil enda vastutusel ometi öelda mõne tervitussõna), nüüd võisime iseseisva riigi rahvana vastu võtta ka iseseisvate naaberrahvaste Soome ja Läti ametlike riigiliste esindajate tervitusi ja nendele vääriliselt vastata. Siis oldi uhked, et pidulisi tervitasid maa „kõrgemad seisused“ (võõrasugulised): Liivimaa rüütlikogu konvent, Tallinna toomkooli juubeli pidutsejad jne., nüüd oli tervitajaks Eesti oma riigivalitsus ja muud oma ametikohad. Siis võidi pidulauludeks võtta — peale paari eestlase Kunileidi (Säbelmanni) loodud viisi — võõraste heliloojate vaimutooteid, nüüd helisesid pidul pea täielt eesti kodused hääled; erandiks üks soome ja üks läti viis, — kus aga ka sõnad olid sama algupära — ja üks saksa (kodumaalase) viis. See on hiiglasuur muutus.

Suurte erivuste juures tundus aga ka väga palju ühist 1869. ja 1926. a. pidu vahel. Mõlematel kutsus pidutsema võimsalt vaimustust õhutades ja tundeid ülendades südamesse tungiv vägev viis: „Ärgake, nii vahid hüüdvad“ — nüüd muidugi kaugelt võimsamalt. Pidupäeva alustati nii siis kui nüüd pasunamänguga kirikutornidest. Tänavune pidupaik oli kaunis ligidal 1869. a. pidu omale — mõlemad muistse „Taara tammiku“ alal. Ka pidu aeg oli ligikaudu sama: siis 18.—20. juunil, mis vastab uue kalendri 1.—3. juulile, nüüd 3.—4. juulil. Aga mis peaasi: „Valvamas isamaa vaim meie vahel“ oli võimsalt nii 1869. kui ka 1926. a. Niisugust hiiglamurrangut kui tõi 1869. a. pidu eesti ellu, nüüd muidugi oodata pole (neid sünnib rahvaste elus üliharva), aga uut edusammu Eestile märgib ka 1926. a. pidu.

H. Prants.

Katkendid vanast Riidajast.

Meil on igas kihelkonnas, võib-olla isegi igas vallas, oma väljakujunenud traditsioonid ja isesugune hingeelu. Pole ka ime, sest vana küla elas ju omaette ja laiem läbikäimine oli nii kitsendatud, et isegi naabervald oli midagi terra incognita sarnast.

Käesolev kirjeldus ei taha olla mingi laiem ülevaade vanast Riidajast, vaid katkendid vanadest rahvamälestustest. Puudutame

siin valda ja selle üldist elu, mis näitab, kui kitsas ringkonnas võivad tekkida kohalised muinaslood, nagu jutud Riidaja mõisa omaniku Bernhard Heinrich von Stryk'i kohta, kes elas 1746.—1829. aastani. Viimane oli tuntud raudse käega rüütlina ja rahva mälestustes elab ta vana „Lälle“ nime all. Kõigi nende naiivsete lugude peale vaatamata on siiski tähelepanväärne, et nendes peitub vahel mõnigi ajalooline sündmus moonutatult. Vaadates mõnd taluperekonda märkame seal juba orja-ajal väljakujunenud perekonna-ajalugu. Võib-olla on meil mõnedki huvitavad perekonnalood, mille traditsioonid on elanud suust suhu. Kui endisel ajal inimeste silme eest väline ilm veel kinni oli, elati rohkem neis mälestusis, aga rahva vabanemisega hakkasid need kaduma ja kodunurga idüllilisele asemele astus rahvuslik romantika.

Riidaja on Sakalamaa väiksemaist valdadest Helme kihelkonnas, vastu Tarvastu piiri, aga vanasti ulatunud Riidaja Ohne jõest Pori-jõeni ja siin elanud rahvas, kes naabritega alati riienud. Siis lit-sunud naabrid oma piire hästi Riidaja poole ja sellest tekkinud suurimad riidud. Hakanudki teised nüüdsed Riidajat Riid-ajakas kutsuma, millest saanud pärast Riidaja. Siinses murdes öeldakse aga Riidaje ja võib eeltäh. seletust oletada luulejutuks. Riidaja saksakeelne nimi Morsel (vanus ametikirjades Morsel-Podrigel) võiks vahest moonutatud kujul kergemini Riidaja algupärast nime peita ja nimi Riidaja võiks kergesti saanud olla endiste Morseli mõisa omanikkude Freytagh'ide nimest, sest rahvasuu on kohtadele sagedasti omanikkude nimesid annud ja moonutab raskemad võrad nimesid ikka omapärasemaks. Riidajas oli hiljuti ühel külal nimeks Moose või Morse, mida ka Pühaste külaks kutsuti. Kui ilmasõja päevil saksa nimede asemele uute nimede võtmine päevakorrale kerkis, arvas Riidaja volikogu, et Morse (Moose) küla nimi liialt Riidaja saksakeelset Morseli nime meelde tuletab, ja otsustas panna külale uue nime, milleks valiti Allikuküla, sest et sealses külas leidub allikas peaaegu igas talus.

Nõnda siis on praegune Riidaja õige väike ja talusid leidub ainult 33, kuid tõeliselt oli neid varemini palju rohkem. Juba vana Läll hävitas neist osa ja tegi nende asemele Rilli kõrtsi juurde karjamõisa. Siiski jäi talusid järele veel üle 40, kuid Lälle poeg (Georg Konstantin v. Stryk, 1797—1886), kes talud müüs, hävitas neid veel hulga, millel oma tülid ei puudunud, kuid sellest alamal.

Riidaja on tasase maapinnaga, kus puuduvad jõed ja järved, isegi mägede orgu pole. Kõrgem koht Riidajas on Rilli kink, mida vanad elanikud isegi maakera kõrgemaks tipuks pidasid, sest kord olla härra vanaisa Londoni tähetornis pikksilmaga maailma vahtinud ja tutvaid kõive kauguses silmanud. Härra arvanud neid Rilli kõivudeks, kuid kauguse pärast pole ta siiski kindel olnud. Kirjutanud koju ja käskinud Rilli kõivu otsa valge lipu tõmmata, ja kui härra siis kirjutas mainitud päeval jälle tähetorni ilmunud, lehvitud tuntud kõivu otsas valge lipp, nagu tahaks kodust ter-vitada.

Ka ajaloolised kohad ei ole Riidajat austanud; nimetada võiks vana kalmuküngast Kalma talu lähedal, kuhu olla katku ajal inimesi maetud, sest musta summa möllamise tõttu pole neid jõutud külast kaugemale vedada. Siis rännanud nälgijad toitu otsides mööda maad ja kui nende parv Riidajat külastanud, jooksnud Toosi talus hirmunud tütarlaps rehest partele, sest isegi inimestele

ei annud hulkurid armu. Küdevast ahjust täitis suits rehe ja kui keegi röövija rehte ilmunud, pole sealt kedagi otsinudki, vaid soendanud end tulepaistel. Hirmunud plika näinud, kuidas mees end paljastanud ja oma naisrindu hame alla seadnud. Et julgem oleks otsida toitu, oli naine enese ehtinud meheks.

Millal Stryk'id Riidajale asusid, pole teada, kuid rahvajutu järele olnud nad juba ammu selle mõisa omanikud, mis vaheajal võlgade eest teiste kätte panditud ja mille alles Lälle ema oma lesepõlves pika protsessiga jälle kätte sai. Muidu räägitakse oma härra suguvõsast, et need olla türklased või juudid, sest nende vapis olla poolkuu ja Türgi sõja ajal ilmunud keegi Stryk päikese tõusu ajal välja, olnud türklase riides ja palvetanud muhameedlasena. Strykide vapis leidub peale 9 mehe rinnakuju küll poolkuu, aga selle tähendust ei teata. Pealegi olla Strykide vappi aastasadade jooksul mitu korda muudetud. Võib-olla võttis mõni osa ristisõjast või kosis mõni juudi soost rikka naise, sest õnnelikkude kosimistega on Strykid oma vara palju kasvatanud. Härrastele lähemal seisjad teavad, et Strykide suguvõsa olevat Pommerist Baltimaale rännanud, ja teiste mõisate hulgas on viimaks ka Riidaja kui majoraadimõis nende omanduseks saanud. Aja jooksul koondusidki nad Riidaja ümber-ja kehvaksjäämisel olnudki see vaheajal teiste käes, kuni nad jälle jõudu kogusid ja mõisa tagasi võtsid.

Siis tuli valda valjum orjus, sest Läll suurendas mõisat, ehitas uued hooned ja ostis veel mõisaid. Kuna varemalt valla ellu niipalju ei segatud, hakanud elu nüüd ainult mõisa näpu järgi liikuma. Kuna varemalt naisevõtmisel tegemist oli ainult tulevase isaga, muutus see nüüd täiesti mõisa käsuks. Tüdrukul ei olnud varemaltki oma arvamist võimalik maksuma panna, mida tunnistab looke, et heinaajal sõitnud naisevõtja parajasti kuhjaloojate juurde ja saanudki oma võimsa raudkäe abil isaga kaubale. Kuhja otsas kuulunud neiu hirmuga kauplemist ja nähes kauba sobivust, lausunud: „Ennem viskan velle vigla otsa, kui läen võõra kanglasse.“ Kukatunudki enese ja viglaharud purustanud neidu kõhust surmavalt.

Jus primae noctis elas Lällega vist oma viimaseid võidurikkaid päevi. Naisevõtjal oli ainult mõisa pöörduda ja kohe teadustati isale, kellele tütar saab. Sagedasti polnud sedagi, sest mõisas olid paariminejad juba ette ära määratud. Nii viidi inimesi vallast väljagi ja Voltvetist vahetati mees koera vastu. Aga mõrsja pidi ilmuma mõisa, sest härra nõudis igalt poolt matti, olgugi et see matt vahest opmanile tarvitada anti. Asu talu toodav mõrsja ajanud joobnud Lällele isegi hammastega otsa, aga miski ei aidanud, vaid tagajärjeks oli poeg, ja sest Hennust sai mitme talusoo esi-isa.

Läll vahtis kõik tööd järele ja pressis tugevasti. Kivimajade ehituseks klopiti lupja raudadega, kuni see saiataigna sitkuse omandas. Pealegi sündis Lälle ajal muutusi, mis olid arusaamatud aastasadu ühetaoliselt elanud orjale, nagu piirijamine talu- ja mõisamaa vahele ning talude kruntidesse mõõtmine. Piirijamise sissejuhatuses olnud metsapiiri ajamine Riidaja ja Kärstna vahel, mille juures olnud hulk töömehi, kes piirilt puud maha raiunud ja seega sihi ajanud. Läll himustanud maharaiutud puud ja kandanud raiujaid, sest kummale poole puu langenud, selle mõisa

omanduseks jäänud. Kärstna krahv olnud kavalam ja käinud sihi-
ajajatega ees ja siht keeranudki Riidaja poole. Talude mõõtjaks
ning mõisaga vahepiiri ajajaks olnud maamõõtja Hagen Viljan-
dist, kellega oli härral pärast pikk protsess. Kruuntide ajamisega
ei saadud õigeks ajaks valmis ja härra palunud pikendust. Maa-
mõõtja seletanud, et mõisa ei olevat talle tarvilist tööjõudu annud
ja sellepärast kadunud palju aega asjata. Härra seletusel lüka-
nud aga Vene miilitsaväe seesolek elu harilikest rööpaist välja ja
seepärast pole mõisal võimalik olnud oma kohuseid korralikult
täita.

Piiriamist ei mõistnud talupoeg ja tal oli imelik, et isegi
külamaile kindel siht vahele tõmmati. Oli ju tigea härra plaan
orje edaspidi rohkem pigistada ja selle vastu pidid orjad end val-
mistama. Läkitati saadikud targa juurde. Viimane arvanud ka
härral poldiku olevat, kuid nüüd ei saa piire enam kaotada, aga
selle vastu võib abi teisalt saada. Hea hinna eest nõidunudki
härra segaseks ja see ei mõistnud enam uusi kriukaid tarvitada,
aga tigeus ikkagi ei kadunud.

Mõis hakkas võllu suurendamisega rohkem vilja kasvatama ja
see tuli Pärnu vedada. Kartuli kasvatamisega suurenes viinapõle-
tus ja sellest tuli osa Narva vedada, mis oli raskemaist orjusist.
Alalistest vooridest oli talvete aukline ja mõnedki said aami all
surma. Õnnetust suurendas aamist viina imemine, milleks aami vits
nihutati paigalt ja asemele uuristati auk, millest rooga viina
imeti. Pärast topiti pess auku ja vitsa tagasinihutusel oli aam
endine.

Ametmehi mõis ei pidanud ja talvel tegid orjad vankrid, reed
ja muud tarbeasjad. Söögivahega pidid kaks meest käsitsi õone
uuristama vankri rummu ja muudki tööd olid sagedasti tükiviisi.
Saage ei olnud ja puuraiumisel nõuti mehelt päevas süld puud.
Puud olid jämedad ja laastuhunnik tuli vahel süllast suurem.

Lälle hing oli külatargast ära tehtud ja viimane ots oli tal see-
pärast vilets. Pojad kogunesid kokku ja ootasid hingevaakumist,
aga mõis oli täis vareseid. Isegi peale surma ei jäänud ta rahule,
õlgugi et ta Põrgulaane metsas asuvasse härraste matuspaika eri-
keldrisse müüriti. Kabelis oli kolin ja paljud trehvasid pimedas
vanahärrat. Need jutud jõudsid kaugele ja tegid paljudele tuska.
Kui Võrtsjärve kalavenelane sügisööl Riidajasse sõitis, kargas
Põrgulaanest mees vankrile ja hakkas kiisku õgima. Peletis oli
särgiväel, ilma püksteta. Venelane andis hobusele pletti. Koll
pole ka suuremat tülitanud, vaid karanud tükikese maa takka
vankrilt ja kadunud metsa, aga külas ilmunud jällegi vene mehe
vankrisse. Siin selgus, et see oli Toosi-Aadu, kes vaimuhaigena
valda mööda jooksis. Kui kord suveõöl kabelis hirmus kolin olnud,
leitud hommikul sealt Aadu. Kaasasoleva kärbise abil oli ta läbi
lahtise akna sisse roninud, aga seest ei saanud enam välja.

Lälle poeg andis talud rendile ja lepingus nimetati muidugi
mõisale tehtavad orjused. Sellal saidki talupojad hakata vaba-
malt hingama. Nimetatud härra asus ise Polli elama ja Riidajas
asus tema vanem poeg Friedrich von Stryk (sünd. 1828, surnud
lasteta raugana 1912). Mõisa voorivedudega saadi raharenti ta-
suda ja omale veidi raha koguda, millega peagi järgneval talude
ostmisel esimene osa hinnast sisse maksti. Elu hakkas voolama
edukamalt, külvati juba ristikehina, tehti kartuleid nurme, aga pea-

sissetulek oli linadest, mis tasus majapidamise uuenduse ja isegi taluostmise kulud.

Talupoeg tundis ennast rohkem inimesena; elu hakkas kujunema rohkem omapärasena. Pidusid peeti pikemalt, pulmi isegi 4—5 päeva ja vägisi naisevõtmise mälestusena mängis pulmas peaosaj peigmehe poolt olev mõõgaga varustatud Raudkäsi ja Vägisaaaja. Kaasitamine elas nüüd oma surmaeelset õitseaga. Siiski oli isa sõna mõjuvam tütre omast ja tuli ette juhtumus, kus isa isegi pärast seda, kui peigmehega tütre asjus kokku lepitud, paarilugemisele teise tütre viinud, ja alles kihelkonna toas märganud peig, et vanamees ütleb pruudi nimena Mari, kuna temal oli Anne nimeline tütar kaubeldud. Asi jäi seekord katki ja vanamees tõi järgmisel korral lubatud tütre.

Peale talude müümist mõjusid uudisena vene usu laiemad sammud. Ammugi oli kuuldud batjuška tegevusest, kes hingemaad lubanud, ja kui siis Riidaja piiril olevasse Murikatsi batjuška asus, tegi Murikatsi omanik juba kiriku „luukere“ valmis. Aga Kärstna veneusuliste jaoks oli kogudus väike, ja Riidaja mehed näitasid veel kord oma riikakat meelt ega vahetanud usku. Kirik ehitati seepärast Suisleppi ja Kärstna riigiusulised läksid selle alla. Esimeseks batjuškaks oli joodik venelane, kes Rillis päevade viisi lakkus ja vahel külapoistelt kolki sai. Kord pistis keretäiega lähemasse talu ja karjus „tuli välja“. Elanikud arvasid tulikahju ja tormasid välja, aga batjuška kutsus ainult abi. Siiski koguneti Murikatsi uut usku kuulama, sest vene kommets vahtimine oli paljudele teatriks. Maalootjad ümberristitud võtsid neid alguses tõsiselt ja toodi lapsi isegi jordanisse ristida, et isake neid õnnistatud vette kastaks. Aga kuskil juhtunud, et joobnud batjuška vähe komistas ja lapse jordanipüüti uputas. Tõmmanud ise küll kohe välja, aga külm oli püütee jäiseks muutnud — ja laps heitis hinge. Ahastavale emale lausus aga batjuška, et „Issand on annud, Issand on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud. Oled õnnelik, et su laps batjuška käte vahel suri ja seega taeva pääsis.“ See hirmutas inimesi ja lapsi ei viidud enam ristimiseks jordanivette.

Enne talude müümist liideti neist veel osa mõisaga, aga siiski oli vene usu hool suurem hingemaa nõudmine möödud. Uhele Riidaja mehele tahtis Viljandi sillakohus nahatäie anda ja paljud hakkasid talumaile popsikohti „raiuma“ ning osa veeres ka Siberisse.

Koduste nõudjate ninameheks sai aga keegi rätsep, keda rahvas Pašaks kutsus, sest Türgi sõja ajal oli ta Rilli kõrtsis kõige agaram seletaja ja ajalehe ettelugeja; nimelt käis kõrtsimehel „seitung“ ja seda mindi „kuulama“. Paša isal oli talu ära võetud, sest selle põllud liideti mõisa välja külge, ja olgugi et Paša oli hingemaa nõudja, ei lasknud ta end eksitada vene usuga. Astus isegi sellele vastu, ja kui pärast inimestele vene „värk“ enam ei meeldinud, tahtsid mõnedki lapsi lasta luterlaseks ristida, kuid keegi ei julgenud seda teha. Aga Paša ei kartnud, ja kui kohtus kord nõuti, kuidas ta julgenud vene usu lapse ristida, vastanud Paša, et viimasel polnudki veel usku, alles tema ristinud ta luterlaseks. Hoolimata sellest agarusest hakkas mõisasõbraline kirik teda vihkama, ja kui 1905. a. punased päevad Tartusse koosoleku tõid, oli Paša Riidaja saadikuna muidugi seal. Vallamajaski korraldati Tartu järel koosolek, kus hingemaad nõuti ja teisigi vabadusi. Aga

siis tuli „sõjaseadus“, ja Paša oli üks neist, keda mõisa ei sallinud. Kirik, kellele Paša kasuks oli, kui rahvas kergete lootuste pärast vene usku tahtis tormata, oli muidugi mõisa nõus. Paša läks küll redusse, aga kui majahütti taheti maha põletada ja naist lastega lagedale heita, ilmus ta päevavalgele. Vangist koju tuli vigasena ja ei elanud enam kaua. Ta suri, ilma et oleks näinud loodetud maajagamist, kus isegi tema isatalu maad jälle uueks asundustaluks planeeriti.

Peatume ka mõne taluperekonna suusõnaliste mälestuste juures, mis umbkaudse pilgu annab kogu selleaegse ümbruse ellu; elu oli ju ühetaoline ja mõnes perekonnas kestavad mälestused aastasadaesse.

Mõisa tulnud keegi 6—7-aastane orjalaps ja palunud Lälle proua käest rohtu oma haigele emale. Tüdrukukene meeldinud prouale ja ta võtnud selle peale ema surma mõisa. Kasvanud seal üles, sõitnud sakste seltsis ratsa ja rääkinud „nende keeltki“. Rahvas kutsunud teda mõisa Liisuks ja proua hakanud rääkima, et Liisust ikka saksa ei saa. Kas oli Liisu prouale vastumeelt või oli suurhärja temagi kohta oma võimu maksma pannud, mille tagajärjel neiu ähvardas kasuks minna, aga Liisule hakati otsima meest.

Kuumal suvepäeval lõonud pikne Hansumatu peremehe Matu Sangu talu nurmele ja kodus samal päeval tare põlema. Matt olnud lasteta ja arusaadavasti annab mõisa Hansumatu orjakoha uuele. Käidudki palumas, sest peremees-ori olla oli ikkagi parem kui sulane-ori. Tahtjate hulgas olnud ka Mäidre sulane Ants, keda peremees kui tublit töömeest soovitanud, ja opman lubanudki koha Antsule muretseda. Aga talvel kutsutakse Ants mõisa ja teadustatakse suurhärja armuline käsk: Ants saab mõisa Liisu omale naiseks ja lähleb kevadel Hansumatu peremeheks. Kas see Antsule meeldis või oli siin mõjumasa alati rahvast paaritava suurhärja käsk, aga nii sündis ja Ants pidi elama oma Liisuga. Sama Ants olnud pärast Riidaja esindaja Helme kiriku juures, kui orjade esindusest üldse võib rääkida. Muude laste hulgas sündis neile 17. juulil 1796. a. poeg, kelle mehe-eas aeg niisuguse pöörde tõi, et ta priiuse ja priinime omandas.

Liisu poja Hendriku kohta oli see imelik, et ta ei osanud kirjutada, aga lugemisega olla ta ladsasti korda saanud. Siiski pole ta kuskil palvemajas ettelugemisi pidanud, nagu see tol ajal Helmes suuresti moodis oli. Vallas või külas ei ole ta ametis olnud, aga nende pidamist ei saanudki valimise järele, vaid ametisse said ikka need, keda mõis nimetas.

Hansumatu Hendrikul ei olnud mõisa vastu iseäralist viha, aga et mõisniku silmis lugupidamist leida, selleks oli ta teatud mõttes homo novus. Suure uhkusega vaatasid mõisnikud oma esivanemate peale ja mida rohkem neid kellelgi on, seda enam peab ta enesest lugu ja leiab seda ka teiste poolt. Selles mõttes vaatasid mõisnikud ka oma vallas elavate talumeeste peale. Oli kuskil talus juba kauemat aega üks suguvõsa mõisa silmis meelepärase tähtsuse omandanud, siis usaldas mõis selle talu peremeest ja ta sai vallas ametisse. Ants sai palve peale küll mõisast koha, aga see sündis kogemata, sest ta ei olnud mõisale midagi üles teeninud. Liisu pidi mõisa määrusega rahul olema, aga igatahes puudus sisemine kokkukõla ja siin oli süüdlane ainult mõis. Pealegi ei võinud uus härra teada enam kõiki oma isa armualuseid ja otsustajaks oli varemini teenitud usaldus.

Loomulikult juba emalt nähes ja õppides oli Hansumatu Hendrik osavaks aednikuks ja mesinikuks arenenud. Mett saadud nii rohkesti, et seda puuanumatesse pandud ja laatadel müümas käidud.

Oma priinime saanud Hendrik juhtumisi. Olnud kord mõisas mardiohtul ja opman rääkinud, et varssi pannakse kõigile talupoegadele priinimed, nagu sakstel on. Käskinud siis Hendrikur juba nüüd enesele priinime ära valida. Hendrikul oli asi yõõras ja opmani soovitusel saanud talle siis priinimeks „Martin“, sest valimine oli mardiohtul.

Hansumatu Hendrik suri 18. okt. 1868. a., kui ta ainuke poeg oli juba elatanud mees, sest Kusta oli sündinud 10. veebruaril 1821. Lugemise ja kirjutamise tähtsusest aru saades õpetas Hansumatu Hendrik hoolega oma poega. Lugemisraamatuks oli laulu- raamat epistlite, palvete ja katekismusega. Külakooli ei olnud ja mehi, kes lugeda, iseäranis veel kirjutada oskasid, oli koguni vähe. Kuid Kusta sai ka sellega hakkama, sest kohtumees Lahtre Mats oskas kirjutada, ja oma vabal ajal hakkas Kusta kohtumehe pool käima, et kirjutamist õppida.

Pärast seda seadis mõis ka Riidajasse külakooli. Koolmeistriks oli keegi Eestri Jaan. Selle mehe nime kohta ei ole lähemaid teateid, aga kui ta koolmeistriametist lahti sai (kui kaua ta koolmeister oli ja kuidas ta ametist lahti sai, ei ole teada), siis nimetati Hansumatu Kusta mõisa poolt koolmeistriks. See oli aastal 1849. Kui vähe veel sel ajal kirjaoskajaid nähi oli, näitab lugu, et kui Eestri Jaani asemele koolmeistrit tarvis oli, selleks ainult 2 kohast meest leiti: Kusta Martin ja keegi Tiidu. Kustat peeti koolmeistriks aga kohasemaks, sest ta osanud ilusasti kirjutada.

Koolmeistri palgaks oli maa ja tal ei pruukinud mõisas teol käia, muud palka ei olnud, ja selle aja moodsuga mõttes sai ta sellega joondugi, sest päriselt oli koolmeister ikkagi põllumees. Ainult põllutöö vaheaegadel õpetas ta lapsi lugema ja kirjutama. Peale selle oli palvetundide pidamine vahest veel suurem amet kui laste õpetamine.

Kooli asus ainult ühes kambris; sellel oli teises otsas laudadest vahesein, mille taga elutses koolmeister, kel magamisasemeks ka säng oli. Lapsed magasid õlekottidel, mis päevaks nurka hunnikusse tõsteti. Koolitoas oli ainult üks suur laud ja selle ümber puupingid. Pinkide peal istusid lapsed ja koolmeister asus nende keskel.

Koolis kirjutati hanesulgedega. Suled anti mõisast, kuid koolmeister pidi nad valmis lõikama. Ka laulmist ja natuke rehkendamist õpetati koolis.

Peale selle pidi koolmeister mõne selleks valitud vanema peremehe seltsis kodulapsi loetamas käima.

Kusta Martin vabastati ta oma palve peale 1854. a. koolmeistriametist, sest vanal Hendrikul oli Hansumatule poega hädasti tarvis, ja koolmeistriks sai Peedu Roosmann, kes enamalt mõisas opmani poisiks oli ja sealt mõisa kulu mõneks kuuks Tarvastu kihelkonnakooli saadeti, et ta ennast seal koolmeistriameti vastu ette valmistaks. Peedu Roosmann oli siis Riidajas ka ligi 30 a. koolmeister.

Olgugi et Hansumatu Kusta lühikest aega „rahvavalgustaja“ oli, surus see ametisolek kogu ta elule pitseri külge. Ta jäi ik-

kagi küla lasteloetajaks ja pidas oma kodus alati palvetunde. Pärast sai ta vennastekoguduse liikmeks ja hakkas seal koguni ettelugejaks, kuid see ei meeldinud mõisahärrale ja ta keelas tal ettelugemised seal ära, vastasel korral lubas ta temalt Hansumatu talu ära võtta.

Võiks vahele märkida, kuidas saksad sel ajal talumeeste vastu oma sõna pidasid. Näiteks seisis Helme kirikuõpetaja Hansumatu Kustaga õige „heal ajal“. Kustal olnud kord hea hobune ja see meeldinud Helme kirikuõpetajale, nii et ta hobuse 150 rbl. eest ära ostis, mis selle aja kohta õige suur hind oli. Kuid kirikumõisas ei „meeldinud“ hobune kirikuõpetajale enam, õigemini küll prouale mitte, ja mõne aja pärast saanud kirikuõpetaja hobuse Hansumatule tagasi. Kusta pidi hobuse hinna õpetajale tagasi maksma, olgugi et hobune saadud vigastuste pärast suri.

Hansumatu Kusta suri peagi pärast isa surma, nimelt 9. det. 1868. a. Oli juba päevakorrale kerkinud talude müümine ja valmistati kibeid nende ostmise vastu, aga Kusta ootamata surm ähvardas juba Hansumatut, sest mõisa kahtis kohta perekonna käest teistele müümiseks võtta, ja lapsed olid alaealsed, aga pärijate käemeestel läks siiski korda talu perekonnale päästa ning seda mõisalt lastele omandada.

Lahtre talu omanikkude perekonnas suust suhu elanud jutustus tõendab, et selle esiisa olla leedulane, kes Helme lossi lihunikuks toodud. Kui loss sõdades hävis ja hiilgus kadus, sattunud üks järeltulija Riidajasse, kus ta mõisa kahtis tüki maad saanud, millele ehitanud hooned ja missugust kohta hakatud viimaks Lahtreks kutsuma. Endise aja kohta puuduvad praegu laiemad teated, aga kui Lahtre peremehel 9. märtsil 1801. a. poeg sündis, oli see Leedumaalt Helmesse asumisest juba 10. põlve esindaja, nüüd pärisorjuses ja ilma priinimeta. Inimesi hüüti siis nende elukoha järele, ja eelmainitud Lahtre Mats jäi ka rahva suhu sellele nimele. Esimesed priinimed pandi Liivimaal 1822. a. ja üldist priinimede panemist kästi vist 1826. a. läbi viia, aga Helmes saadi sellega hakkama alles 1832. a. Võib aga arvata, et mõned juba varemalt priinime kätte said, muidugi need, kellele mõis armulik oli. Paljudele peremeestele pandi ka nende koha nimi priinimeks, ja sellest ongi tulnud see nähtus, et talupermeestel on taluga üks nimi. Inetud nimed saadi jälle sõmnimimedest, mida sel ajal nime puudusel ohtrasti tarvitati. Olgugi et Lahtre Mats oli tol korral juba täiskasvanud mees ja ametlikult ilma nimeta, oli nende perekonnas olemas juba midagi priinime taolist, nimelt „Zingel“, ja see jäigi neile priinimeks.

Riidajas oli Lahtre Mats küla- ehk pea-kohtumees, Helme kihelkonna kohtumees ja ka muidu kõige tähtsam peremees, kes oskas lugeda ja kirjutada. Seda kunsti oli ta mõisas õppinud ja Riidaja mõisaomanikkude ees seisis Mats suures lugupidamises. Tol ajal lõigati kõik vili sirbiga, mis orjuses olevale talurahvale raskeks piinaks oli, sest sagedasti oli tõuvili nii lühike, et konnal häbi oli sellest läbi hüpata. Lahtre Mats pani siis ühes tolle-aegse mõisakupja Iku Hendrikuga härrale ette, et otra ja kaera sirbiga lõikamise asemel hakataks vikatiga niitma, mis töölistel tööd märksa vähendaks ja ka mõisale kasulik oleks olnud, sest töö läheks niimoodi palju jõudsamini edasi. Härra kahtles ettepaneku juures suuresti, kuid viimaks lubas ta ettepanijate vastu-

tusel paar vakamaad prooviks vikatiga niita. Mehed lubasid, kui uut moodi tõukoristamine mõisale kahju toob, selle kahju oma taskust välja maksta. (sest niipalju varandust neil ikkagi olevat). Kuid sügisel nähti, et uuendusel ülihead tagajärjed olid: vikatiga niidetud rõugus oli vili palju kuivem kui sibiriga lõigatud rõukudes. Töö jõudsam edenemine veel arvamata, kuna selle peale, et teoorjel ka kergem oli, mõis muidugi ei vaadanud.

Ka oma kodusel põllupidamises püüdis Mats edu poole. Kuna selle aja Riidaja talumehed kartuleid ainult ajapeenral kasvatasid, oli Lahtre Mats esimene, kes kartuleid hakkas nurmes kasvatama. Esmalt leidis see küll pilget, et Mats mõisa järgi edvistab, aga pärast tegid kõik järele.

Et kirjaoskajaid siis koguni vähe oli ja Lahtre Mats seda kunsti hästi oskas, siis oli tema Helme palvemajas tähtsam lugija. Ka oma kodus pidas ta alati palvetunde. Peale selle käis ta koolmeistriga ühes ka külalapsi loetamas.

Lahtre Mats oli Riidajas esimene peremees, kes oma majale korstna peale ehitas, et suits sisse ei pääseks. Asi oli koguni uus ja harjumata, ja et uuel ajal ikka äpardused ühes käivad, siis oli ka Matsil oma korstnaga äpardus, mis tema meelt aga muuta ei suutnud.

Oli suine pühapäeva-hommik. Pererahvas oli kõik kambris koos ja peremees Mats luges raamatust pühapäeva-palvet. Korraga sündis väljas hirmus mürin, nii et kambri seinad ning lagi värisesid ja palvelised kangesti kokkusid. Palve jäeti pooleli ja rutati välja vaatama, kas vahest tont maja kallal mürinat sünnitab ja seinu raputab. Väljas aga leiti, et Matsi uus korsten ümber oli kukkunud ja mööda katust ja seinu mürinat alla veerenud.

Lahtre Mats suri 23. okt. 1869. a. Ka mõisahärra sõitis tema matusele ja pani oma poolt pärja hauale. Aga ühes Matsiga maeti ka senini perekonnas valitsenud vaim, mis vaatas mõisahärra kui jumalast seatud leivavanema peale. 10 põlve olid selle Leedumaalt tulnud lihuniku järeltulijad härradele truid orjad olnud ja nad olid kaotanud mälestuse oma endisest vabadusest, aga 11. põlv hakkab Matsi pojast Juhani Eesti kodanikuna oma painutatud selgroogu sirgu ajama. Talu oli ostulepinguga mõisast vabanenud. Krediidkassa laenuga oli härrale võlg tasutud ja raskusi oli ainult kassa protsentide maksmisel, kuid see ei sundinud enam härra ees kummardama.

Ja Juhan ongi iseseisev mees, kes teotseb Eesti kodanikuna. Ta on seltskonnategelane ja kohalikes ametites ei pääse enam kokkupõrkest oma härraga. Eriti teravad on need C. R. Jakobsoni „Sakala“ ilmumise ajal, sest Juhan on tuline Jakobsonlane, kuna härra jälle Jakobsoni silma otsas ei sallinud ja „Sakalat“ isegi mõisa postitaskus vedada ei lasknud. F. v. Strykil olid Jakobsoniga mõned kohtuprotsessid, mis kestsid pikemat aega, ja korraga toetas tema ustavama orja poeg tema vastase politikat ja käis Viljandis koosolekuil. Siiski ei pidanud härra lugu ainult oma ees lõmitajaist, vaid tal oli arusaamist iseseisvusest ja mehise ülesastumisest. Nõnda tähendanud ta Jakobsoni surma puhul üsna avalikult, et „see oli üks mees, kes ennast kuhugi poole vända ei lasknud“. Mõistagi, miks rahva seas jutt levis, et sakad olla nende juhi kõrvaldanud.

Härra vahekorda Lahtre Juhaniga selgitab, et kord teerevi-

deerimisel võttis härra vastu terve valla tee-peale Lahtre Juhani osa. Juhan pidi tee uuesti tegema ja teatud päeval kahe hobusega mõisa ilmuma, et härrat teed vaatama sõidutada. Mainitud päeval rakendas Juhan hobused töölla ette ja sõidutas härra teele; küsis aga seal kohe, kas härra on teega rahul. Jaatavat vastust saades kobis Juhan oma tee lõpul pukist ja hakkas hobuseid lahti rakendama. Härra karjuma: kas sa hull olema ja mind tööllaga teele jätma. Juhan aga tõendas oma kohusetäitmist, et härra on tee ära näinud, ja tagasisaamine pole enam tema asi. Härra inimlikumaks muutumisel sõidutas Juhan ta tagasi mõisa.

Karskusseltside asutamise ajal sai Lahtre Juhanist karsklane, mis tõi talle rahva seas palju pilget, sest enamikul puudus arusaamine karskuse tähtsusest. Ka muidu ei leidnud Juhan niisugust lugupidamist kui isa, sest tema uuendusi ja iseteadvat elu peeti lihtsalt upsakaks enese ülihindamiseks. Nõnda lauldi kadunud Lahtre Juhanile:

Oled kena mehekene,
sul käib ajalehekene;
ilmast palju tarkust tead,
naabrimehi narriks pead.

Uhkust on sul hirmus palju,
igas sõnas oled valju.
Zingel, jäta karskus maha:
see ei too sul kopkat raha.

Karskusmehed pole rikkad,
kõnnivad kui narrid sikad.
Ela eesti mehe moodi;
kas sind narriks ilma loodi!

Aga mitte ükski vaimlikes, vaid isegi majanduslikus elus puudus enamikul arusaamine uuendustest, ja kui Lahtre Juhan karjapidamise peale suuremat rõhku hakkas panema ning tarvitusele võttis, et soe piim tuleb peale lüpsmist külmas vees jahutada, siis lauldi, et

Pere kaebab näljahäda:
kaevupiim on hirmus mäda.
Kui nad seda piima söövad,
siis nad kõhust lahti löövad.

Ja nüüd on see üldiselt tuntud ja juba teostatud tõsiasi. Nõnda muutub aeg.

Hans Martin.

Kirjanduslik ülevaade.

Hugo Raudsepp: Ameerika Kristus. Komöödia neljas vaatuses. „Noor-Eesti“ kirjastus 1926. 126 lk.

Oleviku tänapäev oma arutute traagiliste ja tragikoomiliste juhtumustega pakub väga tänuväärset materjali kirjanduslikuks loometegevuseks, eriti aga komöödiateks. Oleme puistanud enestest endiste aegade vaadete ja hinnangute tolmu ning siirdunud uutesse, vabamatesse avarustesse. See kõik on aga toimunud ühkiiresti, nii-öelda üle öö. Selle tõttu oleme veel kohmetud ümbruse

orienteerumises ja satume sageli tahtmatult arvukatesse koomilistesse situatsioonesse, mis manavad muige kõrvaltvaataja näo.

Seesuguse kõrvaltvaatajana esineb Hugo Raudsepp „Ameerika Kristuses“, mille sündmustik on lühidalt järgmine:

Suurärimees Mihkel Tammist saab telegrammi, milles Otto Västriku, noormees Indiast, teatab, et ta on saabunud kodumaale ja jõuab peatselt Tammiste poole, kellelt mõneks päevaks ulualust palub, sest ta ei armastavat elada hotellides. Västriku on Tammiste perekonnas vana tuttav juba oma isa kaudu. Kümne aasta eest, mil Otto Västriku veel kodumaal viibis, võistles ta Johannes Niglasega Tammiste vanema tütre Asta pärast. Võit kaldus Niglasele kui kirjanikule, sest siis oli aeg, kus „noored tüdrukud unistasid kunstnikkudest ja kirjanikkudest“. Surma läbi isa kaotanud ja armastusefrondil alla jäänud, tõttas ta Indiasse onu juurde, kellel suured istandused. Mõne aja pärast surnud onugi ja Otto jäänud tema suurte varanduste ainsaks pärijaks. Nüüd olevat see miljardär, nagu teatavad ajalehed, oma istandused realiseerinud rahaks ja saabuvat kodumaale.

Västriku telegramm paneb Tammiste perekonna ootamispaalvikku, sest vanal Tammistel on kavatsus sobitada Västriku oma nooremat tütar Milvit. See aga ei taha sellest suuremat teadagi, tema armastab flirtida sportlase Alfred Männikuga ja mehele minna ei mõtle ta nii pea. Kui Milvi, kord Västriku lehtlasistudes, viimasele sunniti kaela viskub „firma päästerõngana“, keda vapustanud teiste äride pankrotid, nagu ta ise nuttes seletab ja oma tulevikusaladused puhtasüdamlikult pihib, siis tähendab Västriku, et temal miljardeid ei olevatki — kõik kuuldused nendest olevat paljas kõmu. Need vastastikused pihtimised jäävad aga teistele esialgu saladuseks. Milvi kui naise suhtes ei ole Västriku ka erilist huvi. Sellevastu võidab tema tähelepanu Asta, kes teda võlnud juba kümne aasta eest. Asta kui moodis elumaitsemisihast vallatud naine, keda ei suuda rahuldada ta enesesse ja oma kunstisse süvenenud mees Johannes, tahab Västriku sõita Indiasse. Viimane on sellega nõus.

Tammiste firmat tabab raske hoop. Samnuli kaubamaja jääb pankrotti. Hulk vekseid Mihkel Tammiste allkirjaga on protesti minemas. Vana Tammist ei tea mingit nõu, kust päeva pealt seda summat katta. Seal päästab Västriku olukorra. Ta kuulutab enese Milviga kihlatuks ja saadab nõudja voliniku advokaat Pirniga kuulutuse ajalehte. Nõudja volinik on sellest „tagatisest“ rahuldatud ja Tammiste firma võib ise raha koguda kahju tasumiseks, sest „see olevat Tammiste firma auasi“, nagu Västriku rahunevale kahjusaajale seletab. Tammist läheb teisest toast temale ta „rotikest“ tooma, kuid seni lipsab Västriku Astaga toast välja — algab India reisi. Seekord on aga Indiaks kohalik suurem lokaal, kus „reisijad“ võtavad jalavanne sektis ja veedavad ühe öö, mille arve maksmisel Asta on sunnitud pantima oma väärtasjad.

Järgmisel hommikul tulevad nad väsinult Tammiste majja tagasi, kus valitseb hirmus segadus ja viha. Västriku tuuletatud miljardid on pudenenud tolmuks. Västriku pannakse selleks tuppa toodud rohelisele „häbipingile“ istuma. Algab äge sõnavaling. Kesk valingut sööstab tuppa hull pastor Kärkman, käes laetud revolver, et välja ajada Tammistest usku Ameerika rahameeste Kristusse ja uskumatust ja vennast Villomist. Jälle saab Västriku

seisukorra päästjaks. Oma leidliku mõtteleenu abil kõrvaldab ta määratseja, ilma et see suudaks kellelegi kahju teha. Vahepeal on aga likvideerunud Milvi ja Alfred Männiku vahekord ja üksi jäänud tüdruk tunneb nüüd soovi Västriku järele. Kui viimane tahab lahkuda, langeb Milvi talle kaela. Selle vastu ei saa Tammistki midagi parata.

„Ameerika Kristuses“ ei püstita autor ühtegi ideed ega püüagi seda teha, vaid laseb elu tänapäeva-pilte liuelda filmina meie silmade eest mööda. Et oleviku koomika teda on avatelnud lavalist filmi valmistama, siis on ta võtnud oma ülesannet ka võrdlemisi laias mahus, püüdes tabada võimalikult kõigi tänapäeva linna-seltskonnakihtide koomilisi külgi. Selle tõttu esineb siin üksikuid tegelasi ja stseenisid, millel ei ole näidendi kompositsiooniga peaaegu midagi ühist. Autor on annud rea üksteisega lõdvalt seotud stseene ja kirju, satiiriäratava linnakodanlastest tegelaste kompleksi, mis keerleb suuräri omaniku Mihkel Tammiste ümber. See seltskond on väga mitmekesine: peaaegu kõik tähtsamad alad ja elukutsed on esitatud, nagu kirjanik, ajakirjanik, sportlane, pastor, advokaat, elumees j. t. Igauhte neist seob Tammiste majaga omamoodi suhe, millel aga mõnikord pole näidendi kompositsiooniga midagi ühist.

Selline ebapärasmus kompositsioonis osutuks suureks puuduseks, kui autor oleks tahtnud anda mingit individualistlikku ideedraamat. Ent käesoleval puhul muutub see puudus peaaegu märgatamatuks, sest autor on oma ülesandele lähenenud teisest lähtekohast, millest rääkisin juba eespool. Sellepärast peitubki „Ameerika Kristuse“ väärtus just tema tüüpides ja oleviku põhitooni loomustruus kajastuses.

Tüüpidest tuleb eeskätt mainida näidendi peategelast Mihkel Tammistet. See on vana, vilunud praktikaga ärimees, kes läbi põlenud kõikidest viimase aja sündmustest, äriilmas omale teataval määral võitnud lugupidamistki, püüdes olla enam-vähem soliidne ja korrektne oma ülesannetes. Kuid ta pole sugugi tüübiline komöödiatega ärimees, kes kogub raha üksi selleks, „et see kõik rattad käima paneb“, vaid ta püüab oma tegevusele isegi moraalselt põhjendust leida. Selleks varanduste kuhjamise õigustajaks saab temale Ameerika Kristuse idee, mida pajatab följetonist Seenetreial. Kui enne oli taevariik vaeste päralt, siis pole ta seda enam, sest need jooksevad nüüd sotsialismi ja kommunismi järele, mis töötab maapealset paradiisi. Ja nii jääb siis ainult rikkaste üle taeva minna. Sellepärast ütleb moodis Ameerika Kristus: Laske need miljardärid minu juurde tulla, sest nende päralt on taevariik. Vaene olla ja vaesuse küljes rippuda — see on kuradist. Kes rikkust ei püüa, kaubitseb halvasti oma naelaga. Ta ei tööta Jumala auks.

Seda Ameerika Kristuse ideed, endisi seisukohti diametraalselt ümber hinnata, nagu seda tihtigi näeme oleviku moodsuses, on autor laiendanud ka teiste tüüpide peale. Nii esineb selle idee täppis refleksi Seenetreialis, kes oma följetonidega ja komöödiatega suudab rahuldada tänapäeva-publiku kunstinouet. Tema ainuke juhtmõte loometegevuses on rõõmu valmistada ja võimalikult väikese energiakuluga. Sellepärast ei tunne ta kirjutades loomisviletsusi, vaid „otse norskab lusti pärast“. Ihk paljudele meeldida ja nende suust hirnuvat heakskiitmist kuulda, jättes tähele pane-

mata abinõud selle saavutamiseks — eks ole see ju mitmegi tänapäeva sulemehe ameerikalik ideaal.

Ert Raudsepp pole piirdunud üksi moodsa publiku ja kirjannikkude operetistunud kunstimaitsse kajastamisega, vaid on valgustanud ka tõeliselt sügavahingeliste kunstnikkude kurbloodust. Selleks asetab ta laiade hulka kunstinõudeid rahuldava Seenetreiali kõrvale teise kaju — Johannes Niglase. See on tõsine, teoseid peenusteni viimistleva kirjaniku tüüp, kes „kunstiloomingus näeb ainsat inimväärlist teotsemist ja enese isikus kunstnikku, kes sel auväärse alal küllaldaselt ilmutab sügavust ja tõsidust“. Ta on uhke, et kuulub kirjanikkude hulka, kelle teosed ei anna leiba. Sellisest juhtlausest kantuna on ta alati joobunud enese „minast“ ja näeb rahvas ainult sõnnikuhunnikut, väetiseks geeniuusele. Arusaadav, et selline kirjanik seisab ägedal sõjajalal publiku kunstimaitssega. Kiitvate kriitikate peale vaatamata peab see „vaimu kuningapoeeg“ leppima paratamatusega, et tema „Sünged kuristikud“, draama pöördelise tähtsusega, jääb juba paari etenduse järel repertuaarist välja, — puudub publik.

Kui võrrelda kirjanikutüüpe, siis ilmestub autori sümpaatia Seenetreiali vastu. Ta pole esitanud Seenetreialis „amerikaniseerunud rõõmutegijate“ äärmusi, kuna Johannes Niglases selle vastu on koondatud peaaegu kõik boheemkonna raskepärasuse ja eluvõõruse ekstreemid.

Näidendi sündmustiku teine kandvam kaju peale Tammiste on Otto Västriku. Autor on tahtnud temas esitada midagi avantüristi taolist, mis aga oma üldkontuuris osutub kahjuks segaseks. Västriku kaju tüübi piiritlemisel ilmestub rida vastolusid. Alguses on ta isik, kes oma elus palju liikunud ja õppinud kuulma enese isiku ülihindamist, mis tingitud osavast maskist, mille ta heitnud oma tõelisusele. Pärastised teotsemised, nagu Tammiste firma päästmine ja reis Astaga „Indiasse“, esitavad teda kui avantüristi. Osav hädavaletaja ja avantüristi leidlikkus, need on Västriku tüübi elemendid, kuid autor pole suutnud neid sulatada ühtlaseks kujuks. Sellepärast omandavad Västriku teotsemised vahetevahel paradoksaalsuse värvingu. Nii on ta siis rehjeefsuselt ja dimensioonelt ebaõnnestunuim kui Mihkel Tammiste kaju.

Täiuslikumad ja põhjendatumad tüübid on „Ameerika Kristus“ Asta ja Villem. Esimene kujutab selgeis värves vaheldusrikkust ja elumaitsemist ihaldavat, tugevate erootiliste impulssidega daami. Teine aga on tüübiline elumees, kelle kirgede ägedad lõõsad on raugenud ja säilinud vaid hõõguvad sõed.

Autor on esitanud muu seas ka rea tänapäeva aksioome. Näiteks: Mis on meie päevil üks soliidne kaubamaja? Seebimull! „Sõnumetoojas“ on kõik teated õiged, seni kui neid pole ümber lükatud. Armulugudes on kelm kangeline, aga mañajäetud mees, see on narr jne.

Tabava pilkenoole on autor sihtinud sportlaste pihta, paljastades nende nõrku külgi — seltskondlikku kasvatomatust. Need „tulleviku ja vabaõhu inimesed“, nagu Raudsepp neid nimetab, kiinduvad sageli niivõrt oma erialasse, et selle all kannatab isegi nende seltskondliku ülesastumise taktika, rääkimata muudest üldhariduslikest teadmistest. Seda iseenesest täis olekut ja ülesastumistaktika vaesust on käsitledava komöödia autor joonistanud lühikeses, kuid tusedavärvilises stseenis, mida siin kui ainukest sellesarnast näitena esitan:

Männik: Tere õhtust, saksad! (Silmi ringi lastes.) Olen sattunud õigesse majja või? Loomulikult — seal istub ju vana ise laua taga — oh-ho-ho!

Tammist (üles tõustes): Keda te soovite?

Männik: Hästi öeldud — keda te soovite — oh-ho-ho! Kus toas teil see tüdruk on, — söögu teda susi!

Tammist: Tüdruk... Tiina või Maria? Ehk kuulaksite järele — köögi poolt küljest.

Männik: Tiina või Maria — köögi poolt küljest — oh-ho-ho! Ma usun, selle plika nimi on Milvi.

Tammist: Milvi? Mis on teil asja minu tütreaga?

Männik: Oli natuke pistmist, oh-ho-ho! Kas teie mind ära ei tunne?

Tammist: Vabandage —

Männik: Ei tee viga, ma ütlen kohe — Alfred Männik, oh-oh-oh! Kas teete nüüd silmad, mis?

Tammist: Kindlasti ei tunne!

Männik: Ei tunne Alfred Männikut! No keda te siis tunnete? Pildid ilmuvad lehtedes — aga tema ei tunne — oh-ho-ho! No, küll saab mürtsu! Väimeespoeg tuleb külla, aga äiapapa — paluks köögi poolt küljest — oh-ho-ho!

Milvi (ilmub lävele — üllatuse ja etteheitena): Sina, Alf!

Männik: Näete — seal ongi see kodanline rasvahani! (Milvile vastu minnes.) Kohe teine tubak, kui Mann ise kodus! Mis tempu sa, tüdruk, teed, et ei näita enam oma nägu? Sa neetud madu! Sa ussiseeme — oh-ho-ho! Kuudas ma eile hüppasin — seda oleksid sa pidanud nägema! Ja jalgpalli mängisin — pori kui meri — muud kui pressi! Öhtu olime tsirkuses, klounil padrunid püksis — ikka parinal üle parda! Küll sai mürtsu — no küll sai mürtsu, — oh-ho-ho!

(Männik kaob Milviga saali kaudu.)

„Ameerika Kristus“ on näidend täis sádelevat, nilbustest vaba huumorit. Tänapäeva-koomika avaramahulise ja detailse refleksi tõttu suudab ta enese vastu äratada tähelepanu laiades publikuhulkades. Selle tõttu on tal eeldusi nautimisväärsena püsida ka kaugemas tulevikus, olgugi et ta ei moodusta kunstiliselt ühtlast, viimisteldud tervikut ja sisaldab ebamäärasust kompositsioonis ning verevaesust tüüpides.

Arno Raag.

Hendrik Adamson: Inimen. Luuletused. „Noor-Eesti“ kirjastus 1925. A. Vabbe kaas. 62 lhk.

Hendrik Adamson kuulub vähesel produktiivsusega kirjanikkude hulka. Ta toodete arv pole kuigi suur, olgugi et kirjaniku nimi on tuntud juba aastate eest: See oli 1919. aastal, mil ilmus Adamsoni esikteos, luuletuskogu „Mulgimaa“. Ja alles nüüd, kuus aastat hiljemini, ilmutab ta uue põesidekogu nime all „Inimen“. Kui võrrelda mainitud tooteid, siis ilmestub peagi Adamsoni kirjanikisiku arenemistempo aeglus. Kuus aastat iseenesest on lühike ajajärk, kuid isiku esteetilisest maitses ja eluhinnangu arenemisloos on ta siiski juba muutuste suunda ja süvenemist peegeldav periood. Nii laulis näiteks Gustav Suuts seitsmeaastase „ajatultele, ummingute all“ viibimise järel juba „muutunud laulu“. „Elutule“ optimismist joo-

bunud poeedist oli saanud resigneeruv „Tuulemaa“ laulik. Ent asjata otsime niisuguseid kontrastilisi punkte Adamsoni kirjanikutee käidud osast. Neid mulgimaa-murdelisi motiive, tasaste, intiimsete pooltoonidega, mida sisaldab ta esikteos, võime leida kaunis arvukalt veel käsitledavagi luuletuskogu leheküljilt, kõrvuti autori „väikeste“ filosoofiliste „mõtetega“.

„Mulgimaa intermezzo“, nagu autor ise vastavat tsükli luuletuskogust nimetab, sisaldab mõnegi meeleolurikka, originaalsete kujutustega luuletuse. Aastaajad ja nende kaasas käivad nähtused kodukurus on leidnud Adamsonis terava tähelepanija. Kuid Adamson pole jäänud üksi kaineks tähelepanijaks, vaid on oma hinges kaasa elanud. Sellepärast osutub tsükkel „Mulgimaa intermezzo“ käsitledava luuletuskogu meeleolukillasemaks ja intiimsemaks osaks. Näitena olgu siin esitatud paar väljavõtet mainitud tsüklist.

Kuum suvi küttän liiga rängäst sanna,
kui sula vask on juutan taavaranna.
Kik rõõva ammeni om selläst kistu
ja kivi palutep, ei kannat' pääle isttu.

(„Keskpäiväne“.)

Kae: karjatse om tükkin kuuse varju
ja linnu tänkmän pihlap-marju.
Om ää nüid rihe ahjun küdsät' karduld, kaali,
nöepilte näo pääl maali.

Ei pillu ubindege enämb aian uibu,
om kure lasken ammu luigu.
Ja pallu laatu käit ja lambit tapet,
riht ukka rabat, atet.

(„Sügisepilt“.)

Kuid Adamsoni looduselüürika pole piirdunud üksi Mulgimaaga, vaid on laiendunud üldisemale alusele. Ta pole siin küll enam nii intiimmeeleolu-rohke, kuid värvikas ja originaalselt leidlik võrdlustes. Adamson ei armasta fraaside šabloone, vaid eelistab uusi kombinatsioone. „Üht igatsen: uudismaa kütiste haisu ja okasmetsi.“*) Selle tõttu on ta luuletustes ikka teatav värskus, olgugi et aine, mida ta käsitleb, ei sisalda vähematki uudusejoont. Kujuka pildi Adamsoni leidlikkusest mainitud alal annavad järgmised tsitaadid luuletusest „Kontrastid“:

Muru ürgleiva hallitus,
taeva vesivärvi sinileem,
metsa taskuräti palistus,
aoegade udukreem.

Pään undab nagu tuhat uriluud,
külm seinä taga sõtkub särje põisi,
kuu läbi klaasi pilgu puurinud,
jää palmi lehti kuldab, nelgiõisi.

Teine osa luuletuskogust möödub autori „väikeste mõtete“ tähe all. Siin on Adamson esitanud rea filosoofilisi mõtiskelusi.

*) Harvendused igal pool minu. A. R.

mitme eluprobleemi radadelt. Selle seeria luuletustest oleks mainitav eeskätt „Lilletar ja luuletaja“. Tolles 15-leheküljelises laulus käsitleb autor luuletaja ja lille müüja tütarlapse kahekõnet.

Pargi üksinduses istub luuletaja ja loob. Korraga ilmub ta juurde lilletar. Nende vahel tekib kõnelus, mis käsitleb Ilu ja loova vaimu suhet eluga. Lõpuks, kui mõlemad on avaldanud rea paradoksaalseid mõtteid, lubab luuletaja lilletari turul kohata ja temalt lille võtta. Kuid see tähendab, et teda pole võimalik kuskilt leida. Ütleb ja kaob. Luuletaja märkab, et ilm on pimenenud.

Selles legendlikele illusioonidele toetavas luuletuses on rida filosoofilisi lauseid, nagu näiteks:

Mood modern on odav loorber

Ehk jälle:

Oma jaoks kas musta kastan,
mõtted valged, kui narmastan
tervik-kangad, mösen saastan
pakku et, mis nõvvab turg.

Samalaadiline kui praegumainitu on teinegi, kogu nimetust kandev luuletus, milles autor on käsitelnud Inimest ja tema suurt „Mina“. Rääkides inimesõnne utoopiast sõnab Adamson tabavalt:

Õnn naeratab vastu ühesarna
armastajale, kelle kaela ümber käed lõõnud kallim, ja
poojalle, kelle kaela ümber kokku lõõb silmus, —
ainult meie ei tea, teeme vahet.

Ja kuigi inimene omandaks kõigi loomade, taimede, kivide, tuule, tõbede, kirgede ja vaimude sõnad ja räägiks kõik keeled, ei „võiks ta enam kui nüüd“. Ei realiseeru inimesõnne utoopia, kuigi terve kosmos võtaks oma liikumises vastupidise suuna. Jääb igavesti vaid:

Korin porin, tasane sorin —
vereloik,
pilveden põlglik hirve
vastlangetet tapakirve
üle — ja kõik!

Instinktide julmad varjud, mis elutsevad Inimeses, toovad autori humaansusest küllastunud hinge pessimistliku meeleolu ja ta huilult suljub resigneeruv ohe:

Nööre otsan pendlid poonute,
rentsliin sünged varjud joonute.
Rändan oma varju varjuna, —
tahaksin kuis karju — karjuda —!

Need on luuletuskogu „Inimen“ äinelistel põhijooned, valatud lihtsasse vormi. Adamson ei armasta keerulisi konstruktsioone, vaid lihtsalt liituvaid ridu. Sellepärast ei lisanda „Inimen“ meie luulele vormilt midagi väärtuslikku uut. Pakub aga siiski mõndagi ebamäärasust. Vormitehniliste nõuete suurimaks vooruseks hindab Adamson rütmi. Ühtlase rütmi saavutamiseks moonutab ta isegi sõnade rõhkusi, nagu näiteks: „valgeman näen nüüd akent ma“.

Sellise vägivaldse ümbertegemisega on saavutatud küll rütm, kuid värsi üldine ilu kannatab selle all tunduvalt.

Adamsoni talent pole mingi kõrgelepurskuv fontaan, vaid tasakesi nirisev läte. Sellepärast on ka ta luule amplituud kitsapiiriline, vaba elu ääremaade ja tundmata kauguste keerulisematest motiividest. Ta isegi näib selles teadlik olevat ja lausub kogu avaproloogis:

Väiksed rumalad mõtted suurte tarkade silmis —
minule olete eluks, minule olete õnneks.

Nõrgad ja madalad helid — mulle
[see ma heda muusik.

kahvatud vilkuvad tuled minul ei pimesta silmi.

Osalt autori avarmahuvaeste filosoferivate mõtete, osalt kodukuru meeolude vastuhelk — seda on Hendrik Adamsoni „Inimen“.

20. VI. 26.

Arno Raag.

Das Estnische Bauernbuch. Nordische Dorfgeschichten von Peter Zöge von Manteuffel. A. Benzl kirjastus Stuttgartis 1925. 348 lehekülge, hind 8 Saksa marka.

Hiljuti palus mind Weimari „Literarische Wochenschrifti“ toimetus Eestist põlvneva Peeter Zöge v. Manteuffeli „Das Estnische Bauernbuch“ — Eesti talupojaraamatut arvustada. Toimetuse soovi täitnud, arvan tarvilikuks eestigi lugejaid selle „Eesti talupojaraamatuga“ natuke tutvustada, mis sisaldab, nagu raamatu pealkirjale juurde lisatud seletus juba kätte juhatab, põhjamaa külajutte. Need põhjamaa külajutud, mille arv 9, peavad Eestist pärit olema, seega eesti külaelu sisaldama. Tõsi, mõnest jutust paistavad meile eesti iseloomud enam-vähem vastu, mõnest aga, näit. „Waldbrüder“, „Kain und Abel“ ja „Die Rache“, ei leia ma midagi eestipärast, ehk olgu siis tegelaste nimed, mille eestipärasuse poolest ei või kahtlust tekkida. Paiguti tuletab jutus esinev loodusekirjeldus Eesti loodust meelde.

Tähendasin, et mõnes jutus ainult tegelaste nimed eestlaste poole tähistavad. Imelikul viisil segab autor ühtelugu uut eesti kirjaviisi vanaga, ka nimedes. Nii loeme: Tere, tere; ta elagu! aga teisel jälle: Jummal. Olgu tähendatud, et autori saksakeelses töös vahel eestikeelsele sõnadega kokku puutume, niisama kui Läti Hindreku ladinakeelses ajaraamatus. Nimedest on mitmed koguni moodsad, nagu Salme, Virve, Laine, Aino, Pilve, Elu, Loreida. Nimetatud nimed ei erine teadupärast peale ühe uues kirjaviisis vanast. Uues kirjaviisis kirjutab autor veel Taavet, Jaan (mitte Jahn), vanas aga Maddis, Päro, Abel, Tiu, Lovisa, saksastatud kujul esineb Michkel. Igatahes puhtub autoril nimede kirjutamises igasugune järjekindlus.

Üldiselt kujutavad Zöge von Manteuffeli jutud reaalselt külaelu, kuid mõneski kohas on sündmused psühholoogiliselt nõrgasti põhjendatud. Tavalisel inimesel on võimatu ette kujutada, et sündmus kirjeldatud kombel hakkaks arenema. Kui ka autor rahva elu üsna hästi tunneb, puutume vahel kokku ennem vastu pidistki tunnistavate väidetega. Vaevalt tõenäoline, et Eestis maal üleskasvanud kaheksa-aastased tütarlapsed ümbritsevaid loodusnähtusi nii vähle tunnevad kui autori jutus „Lapsed“. Tõusiku

ihaks määratakse iga päev seapraadi süüa ja napsi peale juua. Ei taha uskuda, et tõusik tõesti seaprae peale mõtleks, ennem võiks praetud sealiha küsimusesse tulla. Võõrastav on lugeda, et talumajasse sisse astunud räbalates olevale tundmata kerjajale kohe „Riesenschnaps“ (hiiglanaps) antakse, olgu siis, et andja ise purujoobnud olnud. Koguni veidralt kuulub väide, salakütt kannud seanahasi pastlaid. Pastlaid võis ta küll kanda, aga mitte seanahasi.

Autor viib meid jutus „Soovaimud“ (Sumpfgeister) hoopis uude eesti mütoloogilisesse maailma. Tõsiasjana jutustab ta, eestlased uskuvat, et soos asuv kolumats magavat suvel. Eesti saksikud räägivad küll vahel kolumatsist, aga et ta suvel soos magavat, esineb uudisena. Veel paneb autor sohu asuma vaimud „rabbatus“ ja „uneprats“. Nime järele otsustades peaks viimane mingisugune unevaim olema. Igatahes teeb autor „rabbatussu“ ja „unepratsu“ eestlaste usus esinevateks vaimudeks, haldjateks, sest soo ääres asuvad eestlased kõnelevad neist mitu korda ja avaldavad kartust nende kokkupuutumiseks. Õnneks ei jaga Eestiskeegi peale autori kartust nende rahvasuus täiesti tundmatute, autori poolt eestlastele kaela lükatud suuruste eest.

Nagu punane nõõr käib kogu raamatust traagika läbi; ühelgi jutul ei puudu traagiline lõpp. Üks jutt kannab pealkirja „Kain ja Aabel“. Kui ka mitte Kaini nime all, esineb see Kain peaaegu igas jutus. Jutustaja armastab sülega oma tegelasi tappa: pea tabab tegelest õnnetu surm, nagu näiteks uppumine fapsi ja soo ääres elavat tüdrukut, surmuks pillutamine lõhkumise tagajärjel kirikuõpetajat jne., või astub dihtsaft püssikuul ametisse. Mõrtsukatööd esinevad väga sagedasti juttudes. Võõramaalised lugejad saavad juttudest mulje, nagu oleks Eesti päris mõrtsukate kodumaa, nagu mõni Balkani riik. On ju muulased varem inigi väitnud, nagu oleks elukardetav Eestis liikuda, sest et mõnelgi puhul on enesetapmist kellegi mõrtsuka kuritööks tembeldatud. Mõrtsukatööde juhtumisi Eestis ei saa salata, need on sõjaaegse korruptsiooni tagajärg, kuid mingil kombel ei tohi väita, nagu juhtuks Eestis rohkem mõrtsukatöid kui ümberkaudsetes naaberriikides. Sagedaid mõrtsukatöid Eestis kirjeldades on autor, tahtes Eestit Saksamaale oma juttudega tutvustada, Eestile karuteene korda saatnud.

M. J. Eisen.

Raamatute tutvustaja nr. 7. K.Ü. Loodus. Tartus, 1926.

Juba aastate eest rõhutati, et meil puudub side raamatuturu ja lugejaskonna vahel. Hiljemini püütigi abinõusid leida mainitud puuduse kõrvaldamiseks, kuid kahjuks ei ole suudetud veel täninigi seda küsimust lahendada tarvilisel määral. Tänapäevgi pole veel ühtegi ülevaatlikku raamatunimekirja, mis sisaldaks kõik meie raamatuturul saadaolevate eestikeelsete raamatute nimed. Nii juhtub tihti, et isegi raamatuturu küsimustega kursis oleval isikul mõne raamatu ilmumisest ja olemasolust aimugi ei ole, rääkimata eemalseisjast publikust. Selline saatustab eriti väikestes linnades, nagu Võrus, Viljandis j. t. ilmunud teoseid, mille kohta ei leidu sageli ajaleheski kuulutust.

Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ iga numbri kaasas ilmub mineva aasta algusest saadik küll värsked ning täielikud raamatute üldnimestik, kuid seda ei ole esiotsa mujalt saada kui „Eesti Kirjanduse“ kaasast.

Üksikud kirjastused on annud välja saadavalolevate raamatute nimekirju, kuid need on olnud täidetud ainult oma kirjastusel ilmunud ja pealaos seisvate raamatutega. Arusaadav, et seesugune juhuslik nimekiri ei suuda ülevaadet anda raamatuturust. Paar aastat tagasi ilmus „Sõnavara“ kirjastusäri poolt nimekiri „Sõnavara juht“, mis oli raamatute arvult suurim teiste nimekirjade keskel ja pidi väljaandja lubamise järele perioodiliselt hakkama ilmuma ning andma üldist ülevaadet meie raamatuilmast. Kahjuks aga ei jõutud esimesest numbrist kaugemale.

Tervitav oli see bibliograafiline algatus, et kirjastusühing „Loodus“ hakkas 1922. aasta algusest peale avaldama ajakirjade ja raamatute nimestikku oma „Raamatute tutvustajas“ (nr. 3, 4, 5 ja 6). See kaunis täielik ülevaade ulatus kuni 1. juulini 1924, et järgneva aasta algusest peale, nagu eespool tähendatud, teisel toimetusel „Eesti Kirjanduse“ lisana ilmumist jätkata. Nüüd on kirjastusühing „Loodus“ muutnud oma „Raamatute tutvustaja“ nr. 7. alates raamatute eluga seotud küsimuste erihäälekandjaks. „Selle häälekandja veerud on avatud kõigile raamatu loojaile, levitajaile kui ka tarvitajaile avalikuks sõnavõtuks: sihtide püstitamiseks ning päevaküsimuste lahendamiseks.“ Praegu toodud väite tõestuseks sisaldabki „Raamatute tutvustaja“ mitu artiklit meie kirjandusturu tänapäeva kohta, kus pööratakse muu seas kirjastuste poole üleskutsega eesti raamatuturu üldnimekirja väljaandmisele asuda. Oleks üpris soovitatav, et see üleskutse ainult hüüdjaks hääleks ei jääks, vaid omandaks reaalse ilme. Kirjastusühing „Loodus“ kui mõtte avalikkusele tooja peaks ise kavatsuse konkreetsemale teostamisele asuma, küll siis vahest teisedki kirjastusärid kaasa sammuvad.

Mis puutub „Raamatute tutvustajasse“, siis võiks selle sisu veel mitmekesisem ja artikleid rohkem olla.

Jälle on tehtud algus meie raamatuturu tegevuse intensiivsemaks muutmiseks. Jääb soovida, et ometi kord algusest kaugemale jõutaks.

28. VI. 36.

Arno Raag.

„Välis Eesti“. Toimetaja ja väljaandja A. Pranspill. Esimene vihk. New-York. Märtsikuul 1926.

Palju elab eestlasi väljaspool kodumaad. Ent vähe on meil põhjalikke ülevaateid nende elust-olust. Harva vilksatavad siinseal ajalehtede veergudel üksikud kirjad ja kirjutised nende kohta. Needki juhusliku iseloomuga sulesünnitised kujutavad enamasti väliseestlaste majanduslikku olukorda, kuna vaimline külg, eriti aga nende mõtteviis ja muud sarnased küsimused jäävad hoopis valgustamata. Et väliseestlasist õiget ja arusaadavat pilti saada, selleks on aga väga vajalik nende vaimlise värvingu ja amplituudi tundmine, sest on ju inimene suurimaid kohanejaid ümbruse õhkkonnas.

Sellest lähtekohast vaadatuna on „Välis Eesti“ huvitav dokument. Kahju, et ta sisu vastab pealkirjale osalt, sest seal käsitellakse ainult Ameerika eestlaste elu. Ainult üks kirjutis, „Läbi lumise Siberi laane“ annab katkelise episoodi Siberi eestlaste, eriti väejuooksikute elust.

Käsiteldav ajakiri tahab olla ühendavaks lüliks Eesti ja sealt lahkunud kodanikkude vahel. Selle tõttu iseloomustavad ta sisu kaks erinevat rühmitust: kirjutised väliseestlastest kodumaalastele ja

ümberpöördukt. Esimeses rühmas antakse pildikesi eesti soost merimeeste, naisteenijate j. t. tegevusest. Need jutustused on rohkem kirjelduste laadi ja on väärtuslikud ainult Ameerika eestlaste moraalse positsiooni valgustamise suhtes. Selgub, et Ameerikas eestlastest sugugi vähem lugu ei peeta kui pärismaalastest. (Edison palkab enesele eesti soost teenijaid). Literaalselt vaatepunktilt osutuvad need jutukesed äärmiselt kahvatuiks.

Sellest rühmitusest tuleks veel mainida Ameerika poeetide luuletusi ja paar kirjanduslikku artiklit. Luuletuste kaudu on esitatud mitmed Ameerika kirjandusilma tähtsamad jõud. Nende toodete mõistmiseks on avaldatud Walt Whitmani artikkel „Ameerika kirjandus“.

„Ameerika nõuab luulet, mis on julge, modern, kõigile arusaadav ja laialine ja kosmiline nagu ta ise.“ Nõnda iseloomustab mainitud artikli autor Ameerika poeesiat. Neid praegu toodud tsitaadis toonitatud iseloomustusi on püüdnud „Välis Eesti“ toimetaja ajakirjas avaldatud tõlgete kaudu edasi anda, mis ülesanne osalt ka on täidetud. Vähemalt julgust hoovab tublisti nendestki vähestest tõlgete ridadest (näiteks John Erskine „Pilvelõhkuja lipp“).

Peale Walt Whitmani artikli peab veel mainima zhurnaali toimetaja enese kirjutist „Kitzbergi päev New-Yorgis“, mis nimetatud linnas eesti seltsi „Edu“ poolt korraldatud Kitzbergi õhtul on ette kantud kõnena. Artikkel on huvitav, eriti autori ameerikaliku mõtteviisi poolest. Seal kirjutatakse Kitzbergist kui ilmakirjanduse kandidaadist ja püütakse lahendada takistusi sinnapääsemiseks. Kuigi autor jälle oma ameerikaliku probleemide lahendamisega mõnikord jõuab naiivsuseeni, võib ehk sellega leppida kui autori isikliku arusaamisega, kuid ei saa vaikida ta pentsikuist lauseist, mida ta seejuures sihhib eesti boheemkonna noorema põlve vastu, kes olevat „keelevussija“. Härra Pranspill võib ju eesti kirjanikkonna nooremaid esindajaid ükskõik missugusel arvamusel olla, kuid peaks siiski niivõrt taktitunnet omama, et tõmbaks konsekventsed piirid oma isikliku maitse ja kodumaa kirjandusilma juhtivate jõudude avaliku arvamise vahele eesti nooremate kirjanikkude kohta.

„Välis Eesti“ teise osa moodustavad kirjutised Eesti üle. Siin tervitab Kitzberg Ameerika eestlasi, keegi Mn. valgustab kodumaa meeleolu pessimistlikes varjundeis pealkirja all „Suurte aastate väikesed kriisid“. Eesti vanemate luuletajate A. Reinwaldi ja J. Bergmanni loomingust on avaldatud paar keskmise väärtusega pala. Prof. A. Paldrockilt on kirjutis pidalitõve üle.

Kirjutiste arvult kui ka sisult osutub praegu mainitud osa eelmisest kahvatumaks.

Ilukirjanduslikult on „Välis Eesti“ väheütlev, kuigi teda — nagu „Edu“ seltsi protokollki katkest näha — oli kavatsatud välja anda ilukirjanduse zhurnaalina. Tema väärtused peituvad Ameerika eestlaste elu ja mõtteviisi kajastamises, nagu eespool juba toonitatud. Tehniliselt on ta aga täiesti soliidne väljaanne: ilus paber, selge trükk ja kenad pildid Ameerikas asuva eesti soost kunstniku Sepp'a poolt.

Tahaksime loota, et „Välis Eesti“ järgnevais vihkudes võiksime konstateerida sisu kunstipärasemat ja objektiivset tihenemist.

Killud ja dokumendid.

Mõned mälestused Carl Wilhelm Freundlichist.

Palju ei mäletata enam Muhus röömsat kõstrit Freundlichi. Temast teavad vaid veel mõned õige vanad eidekesed ja taadikesed. Kõneldes ühe Linnuse küla elaniku Joosep Ling'uga, 41 a. vana, kelle isa oli Freundlichi õpilane selle koolis ja hiljemini ka vana kõstri hea sõber, ütles see, et ta isal olnud veel mõni Muhu kõstri kirjutatud raamat. Freundlich olnud väga rahvamees, saanud rahvaga otse imekspandavalt hästi läbi. Kuid ta olnud, kui ikka üheksa ameti pidaja, kellel kümnendaks nälg varaks, õige kehv mees, tihti suures puuduses. Freundlichi laule ei laulda ega tunta palju enam, teatakse küll üldiselt veel „Jänese õhkamise“ lugu. Ka Freundlichi poolt kuulsustatud Muhu hundijahi kohta on veel mälestusi. Nii teadis jutustaja juhatada kohta, kus hunt kinni püüti. See koht on Linnuse külast vähe eemal ühes metsatukas.

Freundlichi haud Muhu surnuaial on võrdlemisi korras hoitud. Hauda katab kivitahvel, millel kiri juba kustuma lööb. Plats haua ümber on liivatatud, selle ümber kasvavad mõned puud-põõsad. Surnuaia peateelt viib haua juurde kitsas liivatatud tee. Säärane on selle lauliku-kirjaniku puhkepaik.

O. Liiv.

Margus Jaani poeg Salem,

esimese täielikuma eesti-vene sõnaraamatu kirjutaja. Sündinud Pahuveres mõisas, käis Viljandis kreiskoolis, pärast Tartu gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis, kus õppis usuteadust; pidas Tartu-Maarja kirikus prooviaastat, sai Saratovi ja Samaara saksa koguduste õpetajaks. Elas pärast haiglasena Pariisis. Sai viimaks Varssavi vanade keelte kooliõpetajaks, õpetas siis Tallinna Aleksandri gümnaasiumis ladina ja eesti keelt.

Tema isa Jaan Salem oli Vana-Tänassilmast Saarelt pärit. Oli Vana-Tänassilma mõisas aidameheks, kus ta mõisarahvale laupäeva-õhtuti ja pühapäeviti palvetundi pidas. Mõisarentnik Sewigh andis temale sellepärast priinimede panemisel nimeks Salem („Jaan on vaga kui Salem...“). Tema vend sai Ressaareks. Jaan Salem oli pärast aidameheks Pahuveres, siis Valgutas ja pärast seda Vorbuses Sissaku talu omanik.

Teated annud 21. VII 1915 Jaak Jaagu poeg Ressaar.

- Pierre Loti: **Islandi kalur.** Tõlkinud ja eessõna kirjutanud Peet Vallak. Autori pildiga. 178 lhk. Hind 200 m., kalingorkõites 360 m.
- J. W. Goethe: **Noore Wertheri kannatused.** Tõlkinud Jaan Kärner. Autori pildiga, 132 lhk. Hind 150 m., kalingorkõites 310 m.
- Fr. Schiller: **Röövlid.** Tõlkinud J. Kärner. 168 lhk. Hind 120 m.
- " " **Wilhelm Tell.** Tõlkinud J. Kärner. 144 lhk. Hind 100 mk.
- " " **Mõlemad teosed koos ilukõites 390 m., kalingorkõites 420 mk.**
- Wa'ter Scott: **Ivanhoe.** Tõlkinud A. Hansen. 9 pildiga. 512 lhk. Hind 375 m., kalingorkõites 535 m.
- G. B. Shaw: **Inimene ja üliinimene.** Komöödia ja filosoofia. Tõlkinud Ants Oras. 304 lhk. Hind 275 m., kalingorkõites 435 m.
- A. Kivi: **Seitse venda.** Tõlkinud Fr. Tuglas. 42 pildiga. 482 lhk. Hind 350 m., kalingorkõites 510 m.
- Juhani Aho: **Vaikne meri** (Laastud). Tõlkinud Fr. Tuglas. 122 lhk. Hind 100 m., ilukõites 150 m.
- Eino Leino: **Helkalaulud.** Tõlkinud Aug. Anni. 80 lhk. Hind 60 m., kõvas kõites 110 m., ilukõites 220 m.
- E. Sillanpää: **Vaga viletsus.** Tõlkinud Aug. Anni. 202 lhk. Hind 175 m., ilukõites 240 m.
- A. Järnefelt: **Isamaa.** Tõlkinud ja eessõna kirjutanud Gustav Suits. Autori pildiga. 184 lhk. Hind 200 m., kalingorkõites 360 mk.

C. Noorsoo jutukirjastik.

- Edda.** Kogu vana-islandi jumalate- ja kangelaslugusid. Ümber jutustanud J. Kärner. 28 pildiga. 168 lhk. Hind 150 m., ilukõites 330 m., kalingorkõites 360 m.
- M. Cervantes: **Don Quijote.** Tõlkinud G. Peet. 86 pildiga. 258 lhk. Hind 250 m., kalingorkõites 430 m.
- Jules Verne: **80-ne päevaga ümber maailma.** Tõlkinud O. Treu. 54 pildiga. 272 lhk. Hind 220 m., kalingorkõites 380 m.
- E. T. A. Hoffmann: **Aamissepa-meister Martin ja tema sellid.** Tõlkinud Ants Oras. 64 lhk. Hind 50 m., kalingorkõites 230 m.
- W. Bonsels: **Mesilane Maaja.** Tõlkinud Richard Roht. 17 E. Järv'e illustratsiooni. 160 lhk. Hind 120 m., ilukõites 170 m.
- Z. Topelius: **Velskeri jutustused, I lugu: Kuninga sõrmus.** Tõlkinud E. Raudsepp. 13 pildiga. 122 lhk. Hind 90 m.
- " " **Velskeri jutustused, II lugu: Mõök ja ader, ja III lugu: Tuli ja vesi.** Tõlkinud S. Holberg. 216 lhk. 21 pildiga. Hind 200 m.
- " " **I, II ja III lugu koos kalingorkõites 450 m.**
- Suonio (J. Krohn): **Kuu jutustused.** Tõlk. Julie Röks. 12 Nat. Mey illustratsiooni. 56 lhk. H. 40 m., ilukõites 190 m., kalingork. 220 m.

D. Lastekirjastik.

- D. N. Mamin-Sibirjak. **Kasupoeg.** Tõlkinud N. K. Illustreerinud R. Kivit. Kuus juttu lastele ja noorsoole 28 pildiga, neist 6 mitmevärvilist. 100 lhk. Hind 180 m., ilukõites 230 m.
- " " " **Kangekaelne sikk.** Tõlkinud N. K. Illustreerinud R. Kivit. Viis juttu lastele ja noorsoole 25 pildiga, neist 5 mitmevärvilist. 84 lhk. Hind 150 m., ilukõites 200 m.

E. Öpperaamatud.

- Hans Kruus: **Eesti ajaloo lugemik I.** 232 lhk. Hind 200 m., kalingorkõites 360 m.
- J. Jõgever: **Eesti muinasjutud koolidele.** 296 lhk. Hind 200 m., kalingorkõites 390 m.
- L. Kettunen: **Lauseliikmed eesti keeles.** 112 lhk. Hind 125 m., kalingorkõites 285 m.

F. Sõnastikud.

- Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat.** I köide A-M, II parandatud ja täiendatud trükk. 590 lhk. Hind 400 m., nahkkõites 560 m.

- Dr. F. J. Wiedemann: **Eesti-Saksa sõnaraamat.** Kolmas muutmatu trükk. 908 lhk. Hind 1350 m., nahkköites 1600 m.
- Matemaatika-sõnastik.** Kolmas täiendatud ja parandatud trükk. 68 lhk. Hind 50 m., kalingorköites 210 m.
- Rud. Wallner: **Arstirontude ladina-eestikeelne sõnastik.** 48 lhk. Hind 35 m., kalingorköites 195 m.

G. Mitmesugused.

- Eesti — maa — rahvas — kultuur.** 105 iseseisvat artiklit 88 autorilt, 446 illustratsiooniga. 1276 lhk. suures kaustas. Hind nahkköites 2500 m. (Pealaos).
- J. Soots: **Eesti vabadussõda 1918—1920.** 22 kolmevärvilise kaardiga, 44 lhk. suures kaustas. Hind 90 m. (Pealaos.)
- Tartumaa, I osa maakondi kirjeldavast koguteoset „EESTI“.** Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus 231 pildi ja 19 kaardiga, 756 lhk. Hind 750 m., nahkköites 1000 m.
- Palamuse kihelkond.** Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. 6 illustratsiooniga. 32 lhk. Hind 25 m., kalingorköit. 185 m.
- Balthasar Russow: **Liivimaa kroonika.** Tõlkinud K. Leetberg. I anne: 112 lhk., hind 60 m.; II anne: 176 lhk., hind 110 m., mõlemad anded koos kalingorköites 230 m.
- O Sild: **Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal.** 56 lhk. Hind 50 m., kalingorköites 210 m.
- A. Jürgenstein: **Carl Robert Jakobsoni elu ja töö.** 9 illustratsiooniga, 116 lhk. Hind 130 m., kalingorköites 290 m.
- Koidula ja Almergi kirjavahetus.** Trükki toimetanud Aug. Anni. 122 lhk. Hind 125 m., kalingorköites 285 m.
- V. Ridala: **Ernst Enno. Essee.** Autori pildiga. 26 lhk. Hind 40 m.
- A. Saareste: **Eesti, eestlased ja eesti-keel.** 1 kaardiga, 28 lhk. H. 30 m.
- Eesti rahvalaulud I.** Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. 12 kaardi ning 10 eessõna ja artikliga. 562 lhk. suures kaustas. Hind 650 m., nahkköites 825 m.
- K. Krohn: **Soome-Eesti vanast rahvalaulust.** 88 lhk. Hind 60 m., kalingorköites 220 m.
- K. E. Sööt: **Rahva lauluvara.** Kogu üldiselt lauldavaid laule. 192 lhk. Hind 120 m., kalingorköites 170 m.
- Joh. Aavik: **Puudused uuemas eesti luules.** 172 lhk. Hind 75 m., kalingorköites 235 m.
- „ „ **Üleskute ja juhatus** Eesti rahvakeele sõnade korjamiseks. 20 lhk. Hind 15 m.
- A. Anni: **Meie kirjanduskultuurist ja kirjastusoludest.** 32 lhk. H. 35 m.
- Th. Zielinski: **Vana-kreeka kirjandus I.** Iseseisvuse ajajärk. Tõlkinud Linda Metslang, eessõna kirjutanud Pärtel Bauman. 29 pildiga, 212 lhk. Hind 300 m., kalingorköites 460 m.
- K. Ramul: **Ihu ja hing.** Psühholoogilised loengud. 64 lhk. Hind 50 m., kalingorköites 230 m.
- Jules Payot: **Tahte kasvatamine.** Tõlkinud Alfred Koort. 220 lhk. Hind 240 m., kalingorköites 400 m.
- Elis Strömngren: **Astronoomilised miniatüürid.** Tõlkinud G. Peet. 13 illustratsiooniga. 72 lhk. Hind 90 m., kalingorköites 250 m.
- Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ senistest aastakäikudest on veel tagavaral: XIII (1918/19), XIV (1920), XV (1921), XVI (1922), XVII (1923) ja XVIII (1924) ä 360 m. aastakäik, nahkköites 520 m., ning XIX (1925) aastakäik 500 m., nahkköites 660 m. Tellimishind 1926. aastal on 400 m. Üksikud numbrid 1906. aastast peale ä 30 m.
- Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatud: I—IV, VI, VII, IX ja X ä 50 m.

Praegu trükis:

Juhani Aho: Panu.	Kodumaa õistaimed.
Shakespeare: Kuningas Lear.	Eesti õigekeelsuse - sõnaraamat
H. Krutus: Eesti Ajaloo lugemik II.	II pool.
M. J. Eisen: Eesti vana usk.	A. Kruusberg: Tartu Eesti Põllu-
„Võrumaa“, II osa koguteos. „Eesti“.	meeste Seltsi algpäevilt.
Eesti rahvaviisid.	Koidula kirjad omakseile.